

ISSN 1336-9148

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

TOMUS XX - 2017, VOL. 1

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

TOMUS XX - 2017
VOL. 1

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

20/2017

Vol. 1

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

EV 5543/17

© Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – BELIANUM

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS),

Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Open Academic Journals Index

(OAJI) a Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Imrich Nagy (šéfredaktor)

Pavol Maliniak (výkonný redaktor)

Peter Mičko

Michal Šmigel

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Július Alberty

Dániel Bagi (Pécs)

Alexandr Čerkasov (Soči)

Éva Gyulai (Miskolc)

Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)

László Kiss (Eger)

Jiří Knapík (Opava)

Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)

Vincent Múcska (Bratislava)

Martin Pekár (Košice)

Petr Popelka (Ostrava)

Jan Randák (Praha)

Jerzy Sperka (Katowice)

Ján Steinhübel (Bratislava)

Dušan Škvarna

Vladimír Varinský

Recenzenti:

Doc. Éva Gyulai, PhD., Mgr. Zuzana Mičková, PhD.,

Doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD., PhDr. Henrieta Žažová, PhD.

OBSAH

Články

MALINIAK, P.: K majetkovým pomerom na Čabradskom panstve v neskorom stredoveku.....	4
HORVÁTH, Z.: The Peasantry of Gemer County at the Time of the Socage Regulations.....	35

Rozhľady

GUITMAN, B.: Leonard Stöckel a legenda o Ľubietovských mučeníkoch.....	48
JASÍKOVÁ, M. – KUNEC, P.: Cestopisné záznamy belgického jezuitu F.-X. de Felleri o stredoslovenskej banskej oblasti.	66

Recenzie a anotácie

JUDSON, M. P.: <i>The Habsburg Empire: A New History</i> . Cambridge, London : The Belknap Press of Harvard University Press, 2016. (Z. Kudzbelová).....	90
KAČÍREK, Ľ.: <i>Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 – 1875</i> . Békescsaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016. (O. Druga)	96
<i>Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote: Gemer-Malohont</i> . roč. 12, 2016. (O. Druga)	100

Správy

Správa z medzinárodnej vedeckej konferencie <i>Mesto a jeho historická krajina</i> (J. Vingárik).....	103
--	-----

K majetkovým pomerom na Čabradskom panstve v neskorej stredoveku*

PAVOL MALINIÁK

Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

To proprietary conditions of Čabrad' dominion in the late Middle Ages

Abstract: At the turn of the 14th and 15th century, documents mention desolate castle Litava. The castle belonged to nobles from Kaza (present-day Sajókaza), afterwards occupied by Czech soldiers. In 1461, king Matthias Corvinus conquered the castle Litava, already called Čabrad'. He gave the castle to Damian Horvát as a donation and Damian has renovated and extended castle dominion. Around 1503, the Horvát family sold the castle with dominion to Thomas Bakócz. He has been extending the dominion as well, then he gave it to his relatives – the Erdődy family. At the end of the Middle Ages, a part of the Čabrad' dominion was the castle of the same name, farm around the castle, wasteland or solitary farm Čabrad' (present-day farm Kónské), village Čabradský Vrbovok, shares in village Medovarce, village Devičie, Teplica (present-day farm Tepličky near Hontianske Nemce), Krnišov, Žibritov, shares in village Štefultov, villages Ilija, Svätý Anton, Prenčov (both villages with extincted farms Pakhaus, Dorfel and Štálov), Beluj and Lehôtka (present-day Sitrianska Lehôtka). In the south-eastern part of Hont County are there Opava, Čelovce, shares in village Ďurkovce, farm Neklinec, village Horné Nekyje (at present-day, both are part of village Vinica) and shares in village Sečianky. Other property lied in the middle part of the Hont County. These were shares in villages Rykynčice, Plášťovce and Slatina. In the west of Hont, share in village Devičany and southward located villages Veľký Pesek, Trhyňa (at present-day, both are part of village Sikenica) and Šalov belonged there. According to territorial distribution, they created several property units. The most stable of them lied in the north of the Hont County, near the village Svätý Anton. Other units bought southward in the basin Ipeľ and Hron had the form of property shares. Later, they have come under proprietary changes in various extent.

Keywords: castle and dominion Čabrad', Hont region, late Middle Ages, proprietary conditions, Horvát family of Litava, Erdődy family

Je určitým paradoxom, že hradné panstvá tvoriace hospodársku základňu a nevyhnutné zázemie hradov neraz stoja v tieni záujmu historických výskumov. Pozorujeme to aj v prípade hradu Čabrad', kde doterajšie

* Štúdiá bola spracovaná v rámci grantového projektu VEGA 1/0095/17 Kríza a kolaps na pomedzí stredoveku a novoveku (sondy do problematiky v slovenskom kontexte).

bádanie venovalo príslušnému panstvu skôr okrajovú pozornosť. Spomedzi starších príspevkov o dejinách hradu priniesol niektoré poznatky o majiteľoch v závere stredoveku a na začiatku novoveku Kálmán Thaly. Osvetlil najmä okolnosti, za akých získali od rodu Erdődyovcov hrad s panstvom ich príbuzní Pálffyovci.¹ Základným dielom k osídleniu a topografii celého regiónu Hont v stredoveku je aj v súčasnosti monografia dlhoročného pracovníka Maďarského krajinského archívu Istvána Bakácsa. Predstavuje heuristicky dôkladnú prácu so skromným zastúpením vysvetľujúcich textov, avšak s bohatými odkazmi na archívny materiál.² V domácej historiografii na Bakácsove dielo nadviazal vo svojej celoslovenskej syntéze o vývoji osídlenia Juraj Žudel. Poskytol najmä kvantitatívne údaje a priblížil svoj porovnávaci výskum.³ V mladšom období významnejšie prispel k poznaniu majiteľov hradného panstva vo svojej práci o genealógiách stredovekých uhorských rodov Pál Engel. Z hľadiska dejín hradu Čabrad ide predovšetkým o genealógie šľachticov z Kazy, Horvátovcov a Erdődyovcov. Autor pritom upriamil pozornosť na viaceré doposiaľ málo využívané pramene, napr. na rozsiahly fond rodu Draškovič (Draskovich).⁴ Cieľom predkladaného príspevku nie sú dejiny osídlenia na Čabradskom panstve, ale pozornosť sústredíme najmä na vývoj vlastníckych vzťahov a majetkovoprávne postavenie jednotlivých príslušenstiev hradu. Naším zámerom je predovšetkým identifikácia majetkov podliehajúcich pod Čabrad a zrekonštruovanie rozsahu hradného panstva naprieč vlastníckymi zmenami až do záveru stredoveku. Presnejšie poznatky o rozlohe Čabradského panstva (pochopiteľne na základe súčasného stavu poznania) môžu následne umožniť detailnejší výskum sídelných, hospodárskych, sociálnych a demografických pomerov.

Počiatky hradu Čabrad súčasné bádanie spája s lokalitou Litava,

¹ THALY, Kálmán: Csábrág vára (Történeti rajz). In: *Magyarország és a Nagy Világ*. III. évf., 3. sz., 1867, s. 25-28. Pokračovanie zamerané už len na novovek THALY, Kálmán: Csábrág vára (Vége). In: *Magyarország és a Nagy Világ*. III. évf., 4. sz., 1867, s. 37-40.

² BAKÁCS, István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1971, 477 s. Ku kvalite diela nepochybne prispeli aj lektori Iván Borsai a Peter Ratkóš.

³ ŽUDEL, Juraj: *Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku*. Bratislava : Veda, 2010, s. 159-160, 176-177, 197-198, 215.

⁴ ENGEL, Pál: *Középkori magyar genealógia*. Budapest : Arcanum, 2001, CD-ROM, heslá Rátót nem 5. tábla: Kakas (kazai), Horvát (csábrági, litvai), Erdődy (Bakócz).

ktorá nahradila neďaleké staršie opevnené sídlo s rovnomenným názvom. Hrad vznikol azda po roku 1318, keď Tomášovi, synovi Derža z rodu Hunt-Poznan obsadil Matúš Čák starší hrad Litava, predtým nazývaný aj Hrádok.⁵ Po smrti Matúša Čáka získal hrad kráľ, ktorý ho už nevrátil Hunt-Poznanovcom. Zrejme v dôsledku rozbrojov hrad Hrádok-Litava spustol, čo viedlo k výstavbe nového hradu Litava. O dvoch hradoch informuje listina z roku 1342. Karol Róbert vtedy odňal kvôli lúpežiam a násilnostiam Petrovi a Leukušovi, synom Vavrinca, panstvo a hrad Litava s iným opusteným hradom, rovnako nazývaným Litava. Panovník im Litavu mohol udeliť ešte v roku 1335 výmenou za ich hrad Dobra Kuća ležiaci v Križevackej stolici.⁶ O rozsahu hradného panstva vypovedá súpis príslušenstiev v roku 1342. Podľa neho vieme, že nový hrad Litava prevzal iba časť pôvodných majetkov hradu Hrádok-Litava. Základom panstva boli majetkové príslušenstvá priamo v okolí hradu a na severe Hontu medzi Banskou Štiavnicou a Krupinou.⁷ Po roku 1342 zostala Litava v rukách panovníka. Z ojedinelej správy z roku 1368 vieme, že kráľovskému hradu Litava podliehala dedina Prenčov.⁸

V roku 1387 Žigmund Luxemburský odobral hrad Litava magistrovi Frankovi, synovi bána Kóňu zo Sečian, ktorému predtým dala Litavu za 3000 zlatých do zálohu kráľovná Mária. Kráľ ako náhradu udelil

⁵ SEDLÁK, Vincent (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II*. Bratislava : Veda, 1987, s. 197-198, č. 413; ENGEL, Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457. I. CD-ROM*. Budapest : Arcanum, 1996, heslo Litva (Csábrág); PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 88, 190.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára Budapest (ďalej MNL-OL), Diplomatikai levéltár (ďalej DL) 3469; FEJÉR, Georgius (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH) VIII/4. Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1832, s. 592-596, č. CCCII; KRISTÓ, Gyula – MAKK, Ferenc (eds.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XIX* (1335). Budapest – Szeged : Oktatási Minisztérium, 2004, s. 125-126, č. 275, s. 149-150, č. 322.

⁷ MNL-OL DL 3469; CDH VIII/4, s. 592-596, č. CCCII. Príslušenstvá Litavy v roku 1285 porov. MNL-OL DL 41 783; KUBÍNYI, Ferencz (ed.): *Diplomatarium Hontense. Pars prima. Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. Első rész. 1256 – 1399*. (ďalej *Diplomatarium Hontense I*) Budapest 1888, s. 27-28, č. 18.

⁸ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pracovisko Archív Banská Štiavnica (ďalej p. ABŠ), fond Magistrát mesta Banská Štiavnica (ďalej MMBŠ), vecná skupina chotárne záležitosti, škat. 1. Nespracovaný materiál, za jeho poskytnutie ďakujem PhDr. Mikulášovi Čelkovi. Porov. aj ČELKO, Mikuláš et al.: *Prenčov – stopy v histórii*. Žiar nad Hronom : Aprint, 2016, s. 25-27.

Frankovi hrad Šášov v Tekove.⁹ V roku 1390 Žigmund daroval hrady Drégel (Drégely) a Litava svojmu dvoranovi Leustachovi z Jelšavy. Ten však vzápätí plánoval Litavu vymeniť za hrad Sivý Kameň s Jánom z Pásztó (v Hevešskej stolici) a s Ladislavom Kakašom z Kazy (v Boršodskej stolici, dnes Sajókaza), na čo aj dostal od panovníka súhlas. Leustach preto prenechal Litavu s nemenovanými príslušenstvami šľachticom z Pásztó a Kazy, pričom oni mu prenechali Sivý Kameň.¹⁰ V roku 1394 si Ladislav Kakaš a Ján z Pásztó rozdelili majetky. Hrad, vtedy označovaný už ako Pustá Litava (*Puztalythwa*) pripadol i s nemenovanými príslušenstvami Ladislavovi Kakašovi a jeho synom Mikulášovi, Jánovi, Ďulovi (*Gyula*) a Lorandovi. Naopak, Ján z Pásztó so synmi Mikulášom, Štefanom, Ladislavom, Imrichom, Dominikom a Jánom získal v Šariši štyri dediny spolu s mýtom.¹¹ Šľachtici z Pásztó sa cítili poškodení a preto opakovane protestovali proti deľbe. Vzhľadom na prívlastok, ktorý hrad označoval počas deľby, používal rod z Pásztó pri svojich protestáciách spojenie Pustá Litava ešte aj v závere stredoveku.¹² Takéto označovanie hradu vtedy už nevystihovalo reálny stav. Časté striedanie majiteľov môže naznačovať, že pred rokom 1394 hrad spustol a dočasne zanikol. V roku 1415 medzi majetkami šľachticov z Kazy vystupuje aj pustý hrad Litava (*castrum ipsorum Lithwa nuncupatum, nunc desertum*)¹³ a v nasledujúcich desaťročiach o ňom chýbajú zmienky.

Počas tohto obdobia došlo k rozdrobeniu niekdajšieho hradného panstva. V roku 1400 kráľ Žigmund udelil Pavlovi z Kolár a Petrovi z Terjan majetok Devičie a k nemu prislúchajúce prédiá Lehota (dnes Sitnianska Lehôtka) a Teplica (samota Tepličky východne od Sitnianskej Lehôtky) výmenou za Semerovce v Hontianskej stolici. Devičie dovtedy podliehalo Dobronivskému hradu vo Zvolenskej stolici a obidve prédiá

⁹ MÁLYUSZ, Elemér (ed.): *Zsigmondkori oklevéltár I.* (ďalej ZsO I) Budapest : Magyar Országos Levéltár, 1951, s. 2, č. 20.

¹⁰ ZsO I, s. 158, č. 1367, s. 161, č. 1408, s. 166, č. 1464; MAREK, Miloš (ed.): *Archivum familiae Majtényi. Stredoveké dejiny rodiny Majtényiovcov a listiny z jej archívu.* Kraków – Trnava : Towarzystwo Słowaków w Polsce – Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2013, s. 113-115.

¹¹ MNL-OL DL 7968; ZsO I, s. 378, č. 3429, s. 392, č. 3587.

¹² MNL-OL DL 97 268, 97 340, 97 530, 97 573.

¹³ MNL-OL DL 89 750; MÁLYUSZ, Elemér – BORSA, Iván (eds.): *Zsigmondkori oklevéltár V.* (ďalej ZsO V) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1997, s. 175-176, č. 503, 504.

boli k nemu priradené snád' len krátko predtým.¹⁴ Inú časť z majetkov napriek vlastníckym zmenám, ku ktorým došlo v rokoch 1387 a 1390, naďalej mali v rukách predchádzajúci majitelia. V roku 1405 kráľ Žigmund odobral Frankovi a Šimonovi, synom Kóňu zo Sečian, dediny Prenčov a Žibritov, ktoré od kráľa predtým získali výmenou a ako náhradu im udelil dediny Litava a Lackov, spolu s Opavou, dovtedy patriacou k hradu Litava. Panovník im zároveň odobral dedinu Beluj, ktorú kedysi daroval Kataríne, Frankovej manželke, a ako náhradu udelil šľachticom zo Sečian majetok Pata (v Hevešskej stolici, dnes Gyöngyöspata).¹⁵ Vzhľadom na chýbajúce pramene nevieme určiť, či od tohto obdobia Prenčov, Žibritov a Beluj opäť patrili k príslušenstvám hradu, alebo pravdepodobnejšie zostali pod správou koruny.¹⁶ Šľachticom z Kazy podliehali majetky v bezprostrednom okolí hradu. V roku 1408 im patril Čabradský Vrbovok. Bzovický prepošt sa vtedy sťažoval na poddaných z Vrbovku, ktorí na príkaz svojich zemepánov Ďulu a Loranda zabrali oráčiny v susednom chotári Dolného Badína.¹⁷ V roku 1415 udelil Žigmund svojim dvorským rytierom Ďulovi a Lorandovi novú donáciu na ich rodové majetky. V Honte listina spomína konkrétne iba Svätý Anton a Medovarce, obidve dediny s mýtami. Ďalej uvádza Vrbovok a ostatné nemenované príslušenstvá pustého hradu Litava.¹⁸ V nasledujúcom roku kráľ nariadil Vacovskej kapitule, aby jej zástupcovia voviedli Ďulu z Kazy do vlastníctva majetkov Svätý Anton, Medovarce s mýtom, Vrbovok, Krnišov, Dolný Štefultov (neskôr Sitnianska resp. Podsitnianska, dnes súčasť Banskej Štiavnice), Ilija, Dorfel a Štálov (obidva zaniknuté, v katastrálnom území Prenčova).¹⁹ Okrem nich patrila

¹⁴ Polovicu Devičia, Teplice a Lehôtky vymenil Pavol z Kolár už v roku 1402 s Ladislavom z Kövesdu (dnes Nógrádkövesd) za podiely v novohradskej Mohore. MNL-OL DL 69 306, Diplomatikai fényképgyűjtemény (ďalej DF) 243 893, 243 904; MÁLYUSZ, Elemér (ed.): *Zsigmondkori oklevéltár II/1*. (ďalej ZsO II/1) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1956, s. 20, č. 112, s. 177, č. 1488.

¹⁵ MNL-OL DL 9004, 9005, 9006; ZsO II/1, s. 429, č. 3621, 3622.

¹⁶ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 91, 181, 224; ČELKO, M.: *Prenčov – stopy v histórii*, s. 26.

¹⁷ MNL-OL DF 249 178.

¹⁸ MNL-OL DL 89 750.

¹⁹ *quarundam possessionum Zenthanthal, Myzmeuelew, Varbok, Varmosow, (!) Alsosthelfalwa, Zenthegh, Derfelsthalow, Luchen et Barkan, nec non tributi in eadem Myzmeuelew exigi consueti.*

šľachticom z Kazy v roku 1430 aj Opava.²⁰ Svoje hontianske majetky kontrolovali prostredníctvom služobníkov a úradníkov v jednotlivých dedinách.

Model spravovania majetkov približujú dva doklady, v ktorých zemepáni najprv vystupujú v úlohe obetí a následne v pozícii narušiteľov. V roku 1433 nariadil kráľ Žigmund vyšetriť sťažnosť Juraja, syna Ďulu z Kazy. Keď jeho familiári Egíd Malý (*Parvus*) a Blažej prevážali peniaze z Jurajovho domu z Kazy až do jeho dediny Svätý Anton, prepadli a olúpili ich poddaní z Čeloviec.²¹ Naopak, dvorský sudca v roku 1439 riešil sťažnosť na Juraja z Kamenných Kosíh, ktorého Juraj z Kazy ustanovil za úradníka (*officialis*) vo svojom majetkovom podiele v Medovarciach. Úradník spolu s ozbrojenými poddanými prišiel na územie prédia v chotári susedných Domaník, kde zničili hrádzu tamojšieho mlyna na Krupinici. Zmienka o spravovanom podiele môže vypovedať, že synovia Ďulu z Kazy si majetky v bližšie neurčenom čase vzájomne rozdelili. Inou možnosťou je, že spoločne vlastnili iba časť Medovariec.²²

V zápasoch o uhorský trón po smrti kráľa Žigmunda pôsobil Juraj, syn Ďulu, na poste krupinského kapitána. Patril k spojencom kráľovnej Alžbety a Jána Jiskru, avšak spolu s bratom Detrikom zároveň plienil a zaberal okolité majetky.²³ V roku 1457 Juraj a Detrik pred konventom v Šahách protestovali proti kráľovskej donácii. Celé majetky Devičie, Prenčov, Beluj, Lehôtku, Teplicu, Žibritov a polovicu Medovariec, ako aj pustú zem (*quedam terra predia*) patriacu k Devičiu na základe donácie od kráľa Ladislava V. získal krajinský sudca Ladislav z Pavloviec nad Uhom.

MNL-OL DL 89 766; ZsO V, s. 478, č. 1777. Posledné dva menované majetky Lucina a Bárkány ležali v Novohrade.

²⁰ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 85, 312.

²¹ MNL-OL DL 89 922.

²² MNL-OL DL 69 463, 69 465. Ešte v roku 1437 sa bzovický prepoš sťažoval na Jána, Juraja a Detrika, synov Ďulu z Kazy. Ich poddaní z Medovariec vtedy zabrali prédium *Zamartheleke* (zanik., Somárovo na ľavom brehu Krupinice medzi Medovarcami a Hornými Rykynčicami). MNL-OL DL 13 052. Porov. ŽAŽOVÁ, Henrieta: *Stredoveké premonštrátske kláštory v slovenskej časti územia bývalého Ostrihomskeho arcibiskupstva. Dizertačná práca*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008, s. 54.

²³ MATUNÁK, Michal: *Krupinskí hradní kapitáni*. Krupina : Kultúrne centrum a Múzeum Andreja Sládkoviča, 2011, s. XXI-XXII (úvod Miroslava Lukáča); SZITNYAI, József (ed.): *A körmöczbányai békekötés 1452-ben*. In: *Történelmi Tár*. IV. évf., 1884, s. 605, 609; MNL-OL DF 249 250, 274 448.

Juraj s Detrikom však vyhlásili, že tieto majetky nadobudli donáciou ešte od nebohého kráľa Albrechta.²⁴ Ak bolo tvrdenie Ďulových synov pravdivé, zmienené majetky mohli získať niekedy v rokoch 1437 – 1439. Zdá sa, že kvôli nejasným vlastníckym vzťahom, alebo aj kvôli predchádzajúcim mocenským aktivitám im kráľ Ladislav Pohrobok majetky v roku 1457 odňal a neodškodnil ich.

Po nástupe Mateja Korvína sa v prameňoch opäť začína objavovať hrad, na ktorom sa v uplynulom období opevnili bratříci. Dosiaľ skúmané pramene neumožňujú zodpovedať otázku, kedy presne hrad zaujala česká posádka. S odstupom niekoľkých desaťročí sa počas chotárneho sporu Sebechlieb a Hontianskych Nemiec s ich susedmi Prenčovom a Belujom dozvedáme, že začal ešte v nepokojných časoch po smrti Albrechta Habsburského, keď sa Česi zdržiavali na hrade Litava, inak zvanom Čabrad'.²⁵ O ich prítomnosti svedčí obliehanie hradu kráľovským vojskom za osobnej účasti panovníka. Počas októbra a na začiatku novembra 1461 vydal Matej Korvín v tábore pod pevnosťou Litava viaceré listiny a listy.²⁶ Skutočnosť, že kráľ sa zdržiaval v tábore kvôli obliehaniu dokladá listina z roku 1469, ktorá sa vracia k staršiemu sporu medzi šľachticmi z Nitrianskej Stredy. Roztržku medzi nimi zaraďuje do roku, keď kráľ oslobodil pevnosť Čabrad'.²⁷ Nový názov naznačuje okrem vlastníckych zmien aj možné prebudovanie a obnovenie hradu. Hoci pramene naďalej používali i názov Litava, od záveru stredoveku začínalo prevládať pomenovanie Čabrad'. Hrad kráľ vydobyl od českej posádky, čo priamo uvádza ďalšia listina z roku 1469. Matej Korvín ňou prikázal Šahanskému konventu, aby voviedol nového vlastníka Damiána Horváta do držby Litavy. Podľa listiny Damián preukázal svoje služby na rôznych výpravách, zvlášť proti kacírskym Čechom (*contra Bohemos hereticos*). Na inom mieste už panovník výslovne uvádza, že hrad Litava a jeho príslušenstvá priamo vydobyl od spomínaných Čechov.²⁸

²⁴ MNL-OL DL 90 023.

²⁵ MNL-OL DF 236 024, 236 025, 236 032.

²⁶ *Datum in descensu nostro exercituali sub fortalio Lythwa*, napr. MNL-OL DF 223 211, DL 15 649, 85 931, 15 650, 37 028. Porov. HORVÁTH, Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458 – [1476] – 1490)*. Budapest : Nemzeti Kulturális Alap, 2011, s. 69.

²⁷ *in anno, quo prefatus dominus noster rex castellum Chabrad expedisset*. MNL-OL DL 98 257.

²⁸ MNL-OL DL 46 857.

Bratia Juraj a Detrik z Kazy vyvíjali úsilie o navrátenie majetkov i samotného hradu. Počas leta a v septembri 1462 adresoval Juraj Detrikovi listy, v ktorých ho informoval o prebiehajúcich rokovaniach. V Kruvine jednal s viacerými pánmi, najmä s kráľovským pokladníkom (v tom čase ním bol Imrich Zápoľský), dúfal v dobrý výsledok a navrátenie hradu, aj keď rozhodnutie ešte nepoznal.²⁹ Ako sa ukázalo, očakávania sa nenaplnili. Už v októbri 1462 protestovali šľachtici z Pásztó pred Jágerskou kapitulou proti niekdajším spoluvlastníkom Jurajovi a Detrikovi z Kazy, ktorí hrad Pustá Litava spolu s príslušenstvami Svätý Anton, Štefultov, Ilija, Dorfel, Štálov, Krnišov, Vrbovok, Čabrad' (vzhľadom na polohu azda samota Konské pri Čabradskom Vrbovku) a Podhradie (samota Čabradské Podhradie) predali za nešpecifikovanú sumu Damiánovi Horvátovi. Zároveň protestovali proti rozhodnutiu kráľa Mateja Korvína, ktorý na základe novej donácie daroval hrad s príslušenstvami Damiánovi Horvátovi, čím šľachtici z Pásztó utrpeli škodu.³⁰ Damián Horvát, pôvodom z bosnianskeho Vrbasu, práve v tom čase začal úspešnú kariéru ako kastelán na kráľovskom hrade Visegrád a vďaka kontaktom na panovníckom dvore sa spomedzi drobnej šľachty napokon vyšvihol medzi barónov.³¹

Ďulovi synovia zrejme museli prijať rozhodnutie kráľa a v zmenených pomeroch sa pokúsili vyťažiť aspoň z finančného vyrovnaní s Damiánom Horvátom. Z korešpondencie medzi Jurajom a Detrikom je však zjavné, že sa nevzdávali nádeje na znovuzískanie hradu

²⁹ MNL-OL DL 90 042, 90 046; TÓTH, Norbert C. – HORVÁTH, Richárd – NEUMANN, Tibor – PÁLOSFALVI, Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458 – 1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2016, s. 129.

³⁰ *castrum Pwzthalythwa vocatum simul cum possessionibus et villis Zenthanthal, Stephelfalwa, Zenthilyen, Dorphel, Istalaw, Chormastow, Waruok, Stabrad et Waralya vocatarum*. Originál je stratený. Jeho fotokópia: MNL-OL DL 97 268. Ďalšie ich protestácie z rokov 1472, 1496 a 1504 uvádzajú bez ohľadu na prebiehajúce zmeny rovnaké príslušenstvá, ako listina z roku 1462. MNL-OL DL 97 340, 97 530, 97 573.

³¹ KARBIĆ, Marija: Od hrvatskoga sitnog plemića do ugarskoga velikaša i hrvatskog bana : Damjan Horvat od Litve i njegova obitelj. In: *Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza*. ured. M. Jauk-Pinhak – Cs. Gy. Kiss – I. Nyomárkay. Zagreb : Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002, s. 119-120. Porov. aj mienku K. Thalyho, ktorý stotožňoval Horvátovcov s rodom Kružič. THALY, K.: Csábrág vára (Történeti rajz), s. 26.

Čabrad'.³² V máji 1463 krajinský sudca Ladislav z Pavloviec nad Uhom predal Damiánovi a jeho bratovi Petrovi Horvátovi za prekvapujúco nízku sumu 2000 zlatých majetky Devičie a Medovarce v Hontianskej stolici, ako aj majetky Teplica, Lehôtka, Prenčov, Babiná (!), Žibritov a Beluj vo Zvolenskej stolici. Príslušnosť majetkov uvádzala listina vydaná Ladislavom z Pavloviec značne zmätočne – väčšinu z nich chybné zaradovávala do Zvolenskej stolice. Navyše, medzi predávanými príslušenstvami sa z neznámych dôvodov ocitlo aj mestečko Babiná, ktoré skutočne ležalo vo Zvolenskej stolici. Napriek tomu, že proti predaju pred kráľom protestoval Juraj z Kazy, po štatutnom príkaze palatína zástupcovia konventu v Šahách v novembri 1463 voviedli Damiána a Petra Horvátovcov do vlastníctva. Pri tej príležitosti došlo k aktualizácii vlastníckych pomerov. Spomedzi príslušenstiev vypadla Babiná a Horvátovci nadobudli len polovicu Medovariet s celým tamajším mýtom.³³ Tento stav už zodpovedal situácii, ktorú zaznamenala listina z roku 1457. K definitívnemu presunu všetkých majetkov do rúk Horvátovcov však ešte nedošlo. Podľa žaloby bzovického prepošta z roku 1464 poddaní z Čabradského Vrbovku podliehajúci Damiánovi Horvátovi a tiež Jurajovi a Detrikovi z Kazy vtrhli na viaceré prepoštové majetky, dopustili sa tam násilia a napáchali škody.³⁴ V tomto prípade sa ukazuje, že vo Vrbovku, ktorý ešte nebol predmetom vlastníckych zmien, užívali Horvátovci a rod z Kazy rôzne majetkové podiely. Hrad však patril Damiánovi, čo sa prejavilo aj v používanom predikáte.³⁵

V apríli 1469 nakoniec Matej Korvín nariadil Šahanskému konventu, aby zástupcovia hodnoverného miesta voviedli kráľovského dvorana Damiána Horváta za jeho udatnosť a vernosť do vlastníctva hradu Litava a jeho majetkov Vrbovok, Krnišov, Teplica, Štefultov, Svätý Anton a Opava, ako aj predia Čabrad' a (druhej zostávajúcej) polovice Medovariet. Kráľ už predtým potvrdil Damiánovu kúpu majetkov od Ladislava

³² MNL-OL DL 90 049, 90 050.

³³ *in dominium totalium possessionum Dewyche, Prynychfalwa, Bellye, Sybrythfalwa, Lehotha, Theplycze in Zoliensi ac medietatis possessionis Mezmeew vocatarum in Honthensi comitatibus existentium habitatum, totalisque tributi in eadem Mezmeewelw exigi soliti*. Inzerty v tranzumpce Mateja Korvína z roku 1464. MNL-OL DL 98 193. Porov. KARBIĆ, M.: Od hrvatskoga sitnog plemića, s. 120.

³⁴ MNL-OL DF 249 297.

³⁵ MNL-OL DL 98 193.

z Pavloviec.³⁶ Na základe uvedeného môžeme zosumarizovať: predpokladanou (nezachovanou) kráľovskou donáciou z roku 1462, kúpou časti príslušenstiev v roku 1463 a ďalšou donáciou ostatných príslušenstiev v roku 1469 došlo k utvoreniu resp. obnoveniu uceleného hradného panstva s centralizovanou správou.

Horvátovci svoje majetky v Honte rozširovali paralelne. V roku 1470 panovník nariadil Budínskej kapitule, aby jej zástupcovia voviedli Damiána Horváta do vlastníctva polovice majetkov v Sečiankach, Veľkej Vsi nad Ipľom a v Slatine, ktoré predtým patrili Pavlovi zo Sečianok a Damián ich získal kúpou (*emptionis titulo*). Od Pavla ich kúpil ešte v roku 1468 za 3000 zlatých.³⁷ V donácii z roku 1469 tieto majetky či presnejšie majetkové podiely nefigurovali, keďže Damián ešte nebol vovedený a ustanovený do ich vlastníctva a navyše išlo o majetky, ktoré dovtedy nepatrili k hradu Čabrad'.

Od roku 1471 pôsobil Damián Horvát v úrade bána Dalmácie, Chorvátska, Slavónska a Bosny. Funkcia bána, ktorú s obmenami zastával do smrti, mu zabezpečila vplyv na kráľovskom dvore a zodpovedajúce príjmy.³⁸ Svoje postavenie Damián využíval na ďalšie rozširovanie hontianskych majetkov. V marci 1474 bzovický prepošt pred konventom v Šahách protestoval proti Jurajovi a Detrikovi z Kazy, ktorí predali svoje majetkové práva na hrad Litavu Damiánovi a Petrovi Horvátovcom. Medzi svoje majetky zahrnuli aj dve samoty (prédiá), ktoré zabrali prepoštovi a Horvátovci v tom pokračovali. Išlo o lokalitu Somárovo medzi Medovarcami a Hornými Rykynčicami. I keď o nej v nasledujúcom období chýbajú správy, môžeme uvažovať, že sa vrátila medzi majetky prepoštstva.³⁹ V roku 1474 uskutočnili Horvátovci aj ďalšiu akvizíciu. Juraj Vajday a Ján, syn Egída z Jánoku (dnes Janík), záložovali Damiánovi

³⁶ *castrum Lythwa vocatum cum suis pertinentiis ac possessiones Werbook, Kerneso, Theplicze, Sthefolthfalwa, Zenthanthel et Apowa vocatarum, ac predii Chabrad, nec non medietatis possessionis Meznewelw vocate*. Inzert v tranzumppte krajinského sudcu Petra zo Svätého Jura z roku 1508. MNL-OL DL 46 857. Porov. ČELKO, M.: *Prenčov – stopy v histórii*, s. 27-28.

³⁷ MNL-OL DL 98 198, 66 005; FEKETE NAGY, Antal – BORSA, Iván (eds.): *A Balassa család levéltára 1193 – 1526*. (ďalej *Balassa cs. lt.*) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990, s. 136, č. 395, s. 137-138, č. 399, 400, 401.

³⁸ KARBIĆ, M.: *Od hrvatskoga sitnog plemića*, s. 121-124.

³⁹ MNL-OL DL 17 561; ŽAŽOVÁ, H.: *Stredoveké premonštrátske kláštory*, s. 54; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 190. Pozri aj poznámku 22 v tejto štúdii.

a Petrovi Horvátovcom okrem majetkov v Above, Gemerí a Malohonte aj Veľké Turovce (dnes Horné Turovce) a Cerovo v Honte. Zálohovanie napadli spolupodielnici, príbuzní šľachticov z Jánoku, avšak Veľké Turovce zostali naďalej v rukách Horvátovcov. Cerovo však v držbe Horvátovcov už neskôr nenachádzame.⁴⁰

Damián Horvát, prezývaný aj Bán, zomrel 7. februára 1475. Medzi jeho príbuznými vzápätí prepukli spory o dedičstvo.⁴¹ V priebehu týchto majetkovoprávných zmien nachádzame zmienky o príslušnosti ďalších majetkov k Damiánovmu panstvu. Azda súčasne s Veľkými Turovcami získal Damián spolu s bratom Petrom od zemana Jána Jakófiho do zálohu susedný majetok Iskorňa (samota v chotári Plášťoviec).⁴² Do zálohu v bližšie neurčenom čase Horvátovci získali aj susedné Ipeľské Úľany.⁴³ Napokon, spolu s Veľkými Turovcami a Dačovým Lomom získali Peter aj Damián Horvátovci do zálohu Horné Tesáre (dnes Hontianske Tesáre).⁴⁴ Nadobudnutie uvedených majetkov, prevažne zálohovaním od tamojších zemepánov, podľa správ o Damiánovi datujeme ešte pred rok 1475. Údaj o Dačovom Lome zároveň obracia pozornosť na ďalší blok majetkov na východe Hontu.

V máji 1475 sa Peter Horvát a vdova po Damiánovi Horvátovi Eufrozína (z rodu Somosi pôvodom zo šarišského Drienova) pred uhorským palatínom pokonali s Tomášom, Mikulášom a Jurajom, synmi Vavrinca Luku z Neniniec. Podľa vydannej listiny dovtedy viedli spor o celé majetkové podiely Štefana Dača z Neniniec, nachádzajúce sa v Kosihovciach, Dačovom Lome, Sucháni, Kleňanoch, Lehôtke (zaniknutá, južne od obce Litava) a Plachtinciach. Na základe dohody Peter s Eufrozínou prepustili polovicu z uvedených podielov v Kosihovciach, Lome, Sucháni, Kleňanoch a Lehôtke, ako aj dve poddanské usadlosti v (Stredných) Plachtinciach Tomášovi, Mikulášovi a Jurajovi z Neniniec. O druhej polovici podielov v rukách Petra Horváta a Eufrozíny malo rozhodnúť ďalšie pojednávanie pred palatínom alebo vicepalatínom, pričom podmienky ich držby

⁴⁰ MNL-OL DF 251 074; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 102, 213, 302, 425.

⁴¹ KARBIČ, M.: *Od hrvatskoga sitnog plemića*, s. 124.

⁴² MNL-OL DF 251 080, DL 50 315.

⁴³ MNL-OL DF 205 618; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 116.

⁴⁴ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Hodnoverné miesto konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku (ďalej HMHB), Autentický protokol A, fol. 60r.

a prípadného vykúpenia mala určiť záložná listina.⁴⁵ Vyššie uvedený údaj o nadobudnutí Dačovho Lomu ešte počas Damiánovho života možno nepriamo spojiť so záujmom o ďalšie majetkové podiely vo východohontianskych obciach. Na druhej strane, zemianske rody Dačo a Luka si už dlhodobejšie budovali vzájomné majetkové a zrejme i príbuzenské väzby.⁴⁶ Môžeme preto očakávať, že po pokračujúcich rokovaníach sa Peter Horvát a Eufrozína zriekli väčšiny z dovtedy nárokováných podielov. Z mladších prameňov vieme, že si ponechali v zálohovej držbe iba podiely v Kosihovciach a Dačovom Lome.

Už v októbri 1475 sa dozvedáme, že Eufrozína sa vydala za Ladislava Balassu z Ďarmôt. Ladislav pochádzal z radov novohradskej šľachty, zároveň však patril k popredným familiárom v okruhu kráľa Mateja Korvína. Podľa aktuálnych výskumov Richárda Horvátha práve manželstvo Ladislava s Eufrozínou vytvorilo predpoklady pre výraznejší spoločenský vzostup rodu Balassovcov.⁴⁷ Vo východnej časti Hontu patrili Ladislavovi Balassovi majetky v Čebovciach. Azda ďalšiu časť majetkov – poddanských usadlostí v Čebovciach nadobudla do zálohu či nájmu Eufrozína. Do zálohu od miestnych zemanov Eufrozína získala aj menšie majetkové podiely v susednom sídle Čechy (zaniknuté, v katastrálnom území Príbeliec). Spoločným majetkom Eufrozíny a Petra Horváta bol i majer v Inánči (zaniknutý, východne od Balogu nad Ipľom). Nadobudli ho snád od tamojšieho zemepána Tomáša z Inánča, ktorý pôsobil v službách Petra Horváta.⁴⁸

Na jeseň 1475 pristúpili Peter s Eufrozínou k delbe hradu aj panstva, nazvaného naďalej Litava. Na základe rokovaní a dohody za účasti uhorského palatína Michala Országa a vyslaných súdnych zástupcov si

⁴⁵ MNL-OL DL 69 501. Porov. *Historický slovník obcí okresu Velký Krtíš. Spríevodca najstaršou históriou sídiel krtíšskeho regiónu.* s. 42, 101, 109, 128, 222, 225. Dostupné: <https://okresvk.files.wordpress.com/2016/06/lexikon3.pdf> [Prístup 2. 8. 2017]

⁴⁶ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács elött*, s. 262, 339-340.

⁴⁷ Balassa cs. lt., s. 140, č. 408; HORVÁTH, Richárd: „Gradus ad Parnassum“. Ďarmotskí Balašovci v neskorom stredoveku. In: *Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí. Zborník z medzinárodnej konferencie.* zost. H. Ferencová – E. Antolová, Modrý Kameň : SNM – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, 2013, s. 40-41.

⁴⁸ Balassa cs. lt., s. 145-149, č. 411, 412, 416, 417; MNL-OL DF 208 874, 236 028, 236 032; *Historický slovník obcí okresu Velký Krtíš. Spríevodca najstaršou históriou sídiel krtíšskeho regiónu.* s. 26, 28-29, 83-84. Dostupné: <https://okresvk.files.wordpress.com/2016/06/lexikon3.pdf> [Prístup 2. 8. 2017]

Peter s Eufrozínou všetky zdedené aj zálohované majetky rozdelili na polovicu. Spolu s Eufrozínou sa na deľbe zúčastnil jej manžel Ladislav Balassa, ako aj deti z predchádzajúceho manželstva Eufrozíny a Damiána: Štefan, Anna a Žofia. Na Petrovej strane stála jeho manželka Dorota s ich dcérami Alžbetou, Dorotou, Katarínou a Žofiou. Predmetom deľby sa stali hrady Litava a Kamenska (v Požešskej stolici), ako aj pevnosti Baďinec a Gušcerovec (v Križevackej stolici). Deľbu hradu Litava a súpis jeho príslušenstiev zaznamenali zástupcovia Hontianskej stolice a Budínskej kapituly od piatku po Narodení Pána (29. decembra) 1475 a počas nasledujúcich dní. K hradu patrili podhradie, dediny (Čabradský) Vrbovok, Medovarce, Devičie, Krnišov, Žibritov, Svätý Anton s hámrami a mýtom, Ilija, Štefultov, prédium Dorfel, Prenčov, Beluj, Teplica s mlynom, (Sitnianska) Lehôtka, Veľké Turovce, majer v Inánči, Horné Tesáre, Slatina, Iskorňa, (Ipeľské) Úľany, Sečianky a Veľká Ves nad Ipľom s polovicou mlyna. Súpis uzatvárali zálohované majetky Kosihovce, Čechy, (Dačov) Lom, Opava a Čebovce. S výnimkou podhradia, prédia Dorfel a majera v Inánči v jednotlivých sídlach deľba zaznamenala aj mená poddaných – hlavy rodín (spolu 300 prevažne dvojčlenných mien), pričom rozlišovala obývané a pusté usadlosti.⁴⁹ Tento unikátny súpis poddaných si bude zasluhovať samostatný výskum vo vzťahu k demografickým a sociálnym pomerom. Z hľadiska vlastníckej štruktúry stojí za pozornosť rozlišovanie majetkov na zdedené a zálohované. Do prvej skupiny patrila výrazná väčšina z príslušenstiev od jadra pôvodných hradných majetkov až po majetky získané v predošlých rokoch kúpou a udelením do zálohu. Medzi kúpené jednoznačne patrili majetky či majetkové podiely v Slatine, Sečiankach a Veľkej Vsi nad Ipľom. Prekvapuje, že medzi zdedenými majetkami nachádzame aj Veľké Turovce, Horné Tesáre, Iskorňu a Ipeľské Úľany. Mladšie listiny ich naďalej charakterizujú ako zálohované, čo azda viac zodpovedalo skutočnosti. Paradoxne, medzi zálohovanými majetkami (*possessiones impignoratitias*) deľba vyhotovená na rozhraní rokov 1475 a 1476 uvádza aj Opavu. O zmene jej vlastníka a následnom udelení do zálohu Horvátovcom nepoznáme žiadne doklady.

⁴⁹ MNL-OL DF 205 974, DL 45 620, 46 859, 65 951, 65 952. Súpis poddaných uverejnený v plnom znení podľa originálu: *Balassa cs. lt.*, s. 141-147, č. 411. Na prameň upozornil a stručne ho charakterizoval už RATKOŠ, Peter: Hrad Čabrad na konci stredoveku. In: *Pamiatky a múzeá*. roč. VII, č. 2, 1958, s. 95-96.

Nemožno preto vylúčiť, že opäť išlo o nepresné zaradenie. Mohla ho ovplyvniť poloha Opavy v susedstve Kosihoviec a Čeboviec, ktoré reálne užívali Peter Horvát s Eufrozínou v zálohovej držbe.

Výsledok deľby nemal dlhé trvanie. Okolo sviatku Narodenia Jána Krstiteľa (24. júna) 1476 zabral Peter Eufrozíne poddanskú usadlosť v jej podiele v Sečiankach a daroval ju svojmu familiárovi. Eufrozína preto protestovala pred panovníkom, ktorý nariadil prípad vyšetriť zástupcom Šahanského konventu a Hontianskej stolice. Po vyšetrení kauzy mal Peter v stanovenej lehote usadlosť vrátiť Eufrozíne. Spory tohto druhu však pokračovali. V októbri 1476 sa Eufrozína opäť sťažovala na Petra Horváta, ktorý obsadil jej polovicu majerského domu pod hradom Litava. Dom totiž mali podľa deľby užívať spoločne.⁵⁰ Vo februári 1477 už Eufrozína nežila. Konvent v Šahách vtedy na žiadosť Ladislava Balassu a Petra Horváta vyslal svojich zástupcov, aby sa zúčastnili na deľbe Eufrozíninho majetku podľa znenia jej testamentu. Hnuteľné majetky a peniaze si rozdelili na štyri časti. Deľba na jednej strane uvádza Eufrozíninho syna Štefana Horváta so sestrou Žofiou. Druhý z dotknutých strán zastupoval Eufrozínin manžel Ladislav Balassa s nevlastnou dcérou a zároveň nevestou Annou Horvátovou, ktorá už v tom čase bola vydatá za Ladislavovho syna Františka Balassu. Z dovtedajších majetkových príslušenstiev listina spomína iba Čebovce. Predmetom deľby sa stalo aj 100 zlatých získaných z vykúpenia tohto majetku od Žigmunda Balassu (Ladislavov mladší brat).⁵¹ Podľa rozsahu vykonanej deľby možno vysloviť záver, že z dedičstva po Eufrozíne vo významnej miere profitovali Balassovci, ktorí si dvojnásobným sobášom zabezpečili potrebné majetkové práva.

Horvátovci po sebe zanechali najmä dcéry, čo viedlo k narastaniu príbuzenstva aj nárokov na podiely z hradného panstva. Súčasne pozorujeme tendenciu speňažiť držbu majetkov či pozemkov. V roku 1481 Peter Horvát pred kráľom vyhlásil, že chcel dať svojej neteri Anne spravodlivý podiel z vykúpenia zálohovaných majetkov, ktoré Peter s nebohým Damiánom mali v držbe vo Veľkých Turovciach, Lome a Tesároch, ako i v dome v Budíne. Tieto majetky už od Petra Horváta ich majitelia vykúpili, ale nemôže Anne vyplatiť podiel, lebo boli obsadené.

⁵⁰ MNL-OL DL 65 954, 65 955, 65 956; *Balassa cs. lt.*, s. 148-149, č. 413, 414, 415, 416, 417.

⁵¹ MNL-OL DL 65 957, 65 958; *Balassa cs. lt.*, s. 150-153, č. 418, 419, 420.

Peter je však pripravený peniaze Anne vyplatiť. Matej Korvín vzápätí nariadil konventu v Šahách vyslať k Anne zástupcu spolu s kráľovským človekom a záležitosť vyšetriť. Ako vysvitlo, Anna žila v Sklabinej (v Novohrade) u svojho svokra Ladislava Balassu. Vyslaní zástupcovia ho upozornili, že má povinnosť určený podiel z vykúpenia prijať. Ladislav Balassa zrejme sledoval svoje vlastné záujmy, na čo využíval okrem dedičstva po manželke Eufrozíne aj práva svojej nevesty Anny.⁵²

Otázku, či skutočne došlo k definitívnemu vykúpeniu spomínaných majetkov zo zálohu otvára súdna žaloba z roku 1483. Žofia Horvátová, manželka Jána Henninga zo Susedgradu (v Chorvátsku), sa pred krajinským sudcom sťažovala na svojho strýka Petra a brata Štefana, ktorí po smrti Žofiinho otca Damiána sami užívali všetky príslušenstvá hradu. Listina uvádza dedené a kúpené majetky a majetkové podiely Čabradské Podhradie, Opavu, Veľkú Ves nad Ipľom aj s mlynom, Sečianky, Turovce, Slatinu, Medovarce s mýtom, Čabradský Vrbovok, Devičie, Krnišov, Žibritov, Štefultov, Iliju, Svätý Anton, Beluj, Prenčov s mlynom a Lehôtku. Okrem toho menuje majetky v zálohovej držbe: Ipeľské Úľany, Iskorňu, Tesáre, už spomínanú Veľkú Ves nad Ipľom, Dačov Lom a znovu aj Turovce. Žofia sa ďalej sťažovala, že Peter a Štefan Horvátovci si privlastnili peniaze, ktoré po smrti Damiána Horváta získali z vykúpenia uvedených majetkov a majetkových podielov, hoci Žofii z nich patrí podiel určený podľa obyčaje. Požadovala k tomu aj kópie donačných, záložných a ostatých listín, ktoré jej Peter a Štefan dosiaľ odmietali vydať.⁵³ Z predchádzajúcich údajov už vieme, že okrem Čeboviec mali byť zo zálohu vykúpené aj Veľké Turovce, Dačov Lom a Horné (Hontianske) Tesáre. Nemožno preto vylúčiť, že listina spätne dokumentuje stav po smrti Damiána Horváta, keď postupne došlo

⁵² SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 60r; GÉRESI, Kálmán (ed.): *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára II.* Budapest : Kocsi Sándor Utoda Könyvnyomdája, 1883, s. 508, č. CCCV.

⁵³ *signanter castro Lythwa predicto, nec non possessionibus et portionibus possessionariis Waralya, Apova, Naghfalw ac molendino in eadem habito, Zewchen, Thwr, Zalathwa, Mesmewelew cum tributo in eadem habito, Warboch, Diuyche, Kormoso, Sybrythfalwa, Sthefolcz, Zentheged, Zenthantal, Beel, Prynychfalwa ac similiter molendino in eadem existente et Leothka (!) vocatis ad idem castrum pertinentes hereditariis et emptionalibus ac eorum cunctis pertinentiis, item Fedemes, Schornia, Theser, Naghfalw predicta, Daczolama, Thwr et [nasleduje prečiarknuté: Theser] vocatis impignoratitiis, omnino in comitatu Honthensi.* MNL-OL DF 205 618.

k vykúpeniu viacerých menovaných majetkov. Dôvod, prečo súpis spomína Veľkú Ves nad Ipľom a Turovce duplicitne medzi kúpenými majetkami, aj medzi majetkami v zálohu, nie je známy. Medzi príslušenstvami hradu bez presnejšieho rozlíšenia však nachádzame Veľkú Ves i v nasledujúcom období. Je pozoruhodné, že súpis z roku 1483 (na rozdiel od súpisu vyhotoveného na prelome rokov 1475 a 1476) viaceré majetky nespomína. Popri Čebovciach k nim patrilo prédium Dorfel, majer v Inánči, ako aj podiely v zálohovaných majetkoch Kosihovce a Čechy.

V prípade Dorfelu išlo o usadlosť či samotu, ktorá v súpisoch vystupovala nepravidelne, podobne, ako prédiá Štálov a Čabrad', alebo aj Teplica. Vzhľadom na ich polohu išlo o stále príslušenstvá hradu, ich sporadické hospodárske využívanie ale mohlo viesť k nepravidelnej evidencii v súpisoch.⁵⁴ Majer v Inánči medzi príslušenstvami hradu ďalej nevystupoval. Podiel v Inánči až neskôr získala do zálohu Uršuľa, vdova po Štefanovi Horvátovi.⁵⁵ Dodajme, že majetky v Kosihovciach a Čechách mohol Peter Horvát zo zálohovej držby vrátiť tamojším zemepánom za určenú sumu krátko po roku 1476 podobne, ako Čebovce. Tým možno vysvetliť, že listina z roku 1483 ich už nespomína. Spomedzi ďalších majetkov vieme doložiť, že zemepáni Jakófiovci z Hrachova (v Malohonte) vykúpili ešte pred rokom 1484 zo zálohu od dedičov Damiána Horváta svoje podiely v Iskorni a zrejme aj v Ipel'ských Úľanoch.⁵⁶

Predchádzajúci exkurz poukazuje na zmenšovanie majetkových príslušenstiev, z ktorých sa postupne odčlenili majetky vykupované zo zálohu. Centralizovanú správu na hrade, nazývanom ešte Litava, mal pritom v rukách Peter Horvát, ktorému dlhodobo podliehali miestni úradníci a kasteláni.⁵⁷ Po predaji panstva v Križevackej stolici Horvátovci od 90. rokov skoncentrovali základ svojho vlastníctva na oblasť Hontu. Početné Damiánove aj Petrove dcéry si medzitým sobášmi vytvorili zväzky so šľachticmi, ktorí následne prichádzali s nárokmi na podiely a príjmy z úžitkov hradného panstva. Patril k nim aj Ján Henning, ktorý sa aj s manželkou Žofiou Horvátovou pred krajiniským sudcom sťažoval

⁵⁴ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 96, 109, 185-186, 201.

⁵⁵ Pozri poznámku 66 v tejto štúdii.

⁵⁶ MNL-OL DF 253 826, fol. 40v-41r, DL 50 315.

⁵⁷ MNL-OL DF 249 310, 249 315, 205 894, 206 314, 249 358, DL 16 596, 17 940.

na svojho švagra Františka Balassu. V roku 1492 František všetky majetkové podiely po svojej nebohej manželke Anne Horvátovej v Opave, Sečiankach (aj s vinicou a pozemkami patriacimi k tamojšej kúrii nebohého Damiána Horváta), v mlyne v chotári Veľkej Vsi nad Ipľom, v samotnej Veľkej Vsi, Slatine (aj s príjmom z tamojších viníc), v Lehôtke, ako aj v nešpecifikovanom mýte a príjmoch z banských mlynov (vo Svätom Antone), v Iliji, v ďalšom nešpecifikovanom mýte (v Medovarciach?) a v prédiu Teplica prepustil a odstúpil rovnakým dielom (*pariter*) svojmu švagrovi a švagrinei Štefanovi a Žofii Horvátovcom. Ich strýko Peter Horvát však prepustené podiely v uvedených majetkoch Žofii zabral, poddaným vyrubil mimoriadne dane a spôsobil jej tým škodu viac ako 200 zlatých. Krajinský sudca nariadil zástupcovi hodnoverného miesta a kráľovskému človeku záležitosť vyšetriť.⁵⁸ Peter Horvát však odmietal majetkové podiely a príjmy vydať. Po rokovaníach za účasti zemanov ich Žofii a tiež Štefanovi odstúpil až v roku 1496. Zachované znenie dohody vtedy spresňuje názvy majetkov Sečianky, Slatina, Svätý Anton (s mýtom a banskými mlynmi), ďalej ale opäť vynecháva označenia viacerých príslušenstiev. Nakoniec však spomína Krnišov, Devičie (s mýtom) a nešpecifikované prédiá.⁵⁹ Údaj o mýte v Deviči je ojedinelý a vzhľadom na charakter prameňa ho nevieme potvrdiť, ani vyvrátiť. Závažnejšou otázkou je, či neúplne zachované zápisy z rokov 1492 a 1496 mali evidovať všetky vtedajšie príslušenstvá hradu. V prípade, že tomu tak bolo, môžeme očakávať rovnomerné rozdelenie podielov a príjmov, vrátane ziskov z baníctva, medzi všetkých mužských a ženských členov rodu Horvátovcov. V ženskej časti rodu tento podiel presnejšie vyjadrovala dievčenská štvrtina, resp. veno. Napokon, už zo sťažnosti Žofie na svojho strýka Petra a brata Štefana v roku 1483 vieme, že podiely v hradných majetkoch nadobudla v čase svojho sobáša (*tempore sue maritacionis*).⁶⁰

⁵⁸ MNL-OL DL 33 360, DF 233 226. Inzerovaný mandát krajinského sudcu Štefana Bátoriho, adresovaný konventu v Šahách, s vynechanými názvami lokalít (mýt) a datovaním 1492. SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 56r-v.

⁵⁹ Zachovaný koncept, Peter Horvát je v ňom najprv nazvaný ako Martin. SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 127r.

⁶⁰ MNL-OL DF 205 618. Rozsah majetkov v rukách Petra Horváta spresňuje doklad z mladšieho obdobia, keď Marek z Čeloviec s manželkou Katarínou záložovali svoje podiely v Čelovciach (vrátane mýta, rybníka a mlyna) Jánovi Paškovi z Plášťoviec. O podieloch

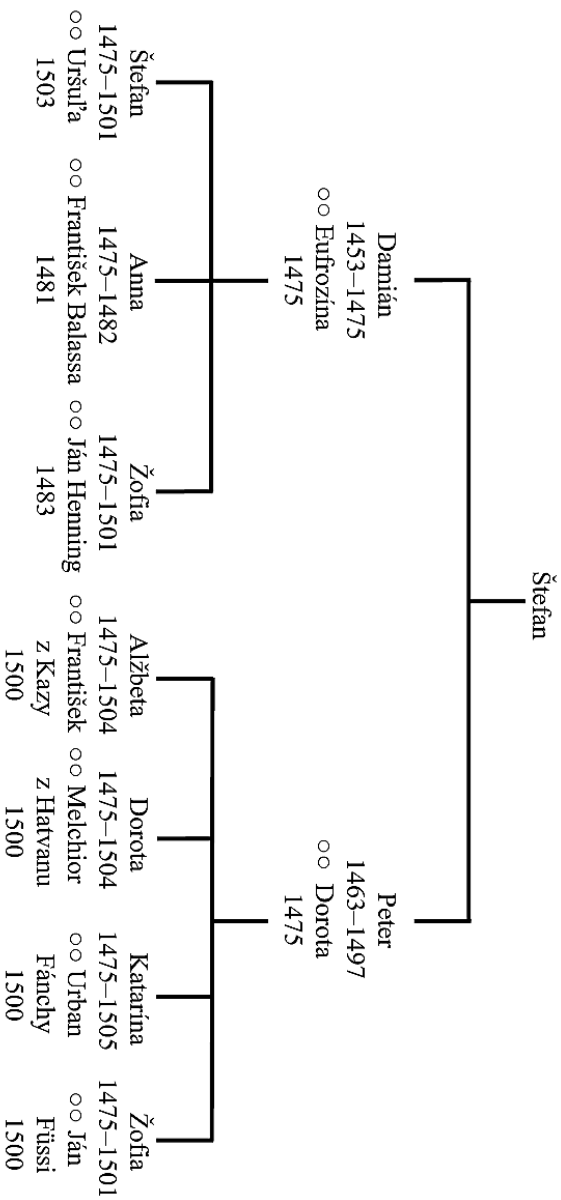
Nemožno vylúčiť, že Petrove pokonanie s neterou a synovcom podmienil jeho vyšší vek, alebo choroba. Peter Horvát zomrel niekedy medzi rokmi 1497 – 1499.⁶¹ Jeho smrť zanedlho vyvolala nové spory o majetkové podiely, tentoraz už len v Petrovej vetve. V roku 1500 sa dcéry nebohého Petra Horváta: Alžbeta s manželom Františkom Gyulafim z Kazy, Dorota s manželom Melchiorom z Hatvanu a Žofia s manželom Jánom z Trávnice (*de Fys*) pred kráľom sťažovali na ich matku Dorotu a na sestru Katarínu s jej manželom Urbanom Fánchym z Grđevca (*Fanchy de Gordowa*, dnes Veliki Grđevac v Chorvátsku), ktorí ovládali polovicu hradu zvaného Čabrad, inak Litava aj s príslušenstvami a odmietali im vydať ich podiely. Panovník preto nariadil zástupcom konventu v Šahách a Hontianskej stolice sťažnosť vyšetriť a urovnať.⁶² V rámci príbuzenských vzťahov sa zároveň dozvedáme, že najstaršiu zo svojich dcér Alžbetu vydal Peter Horvát za Františka z Kazy. František bol synom už vyššie spomínaného Detrika z Kazy (a vnukom Ďulu), ktorý vystupoval z nárokmi na hrad a panstvo až do obdobia, keď ho Matej Korvín daroval Horvátovcom. Je zrejmé, že zosobášením Alžbety s Františkom sledovali Horvátovci zmierenie so šľachticmi z Kazy. Tí sa manželským zväzkom dostali aspoň k malej časti podielov a príjmov z polovice hradného panstva.

Pretrvávajúca nedôvera viedla dedičov po Damiánovi a Petrovi Horvátovcoch v roku 1501 k dohode o správe hradu a nepochybne aj panstva. František Gyulafi s manželkou Alžbetou sa dohodli so Štefanom Horvátom, s jeho sestrou Žofiou (vtedy už vdovou po Jánovi Henningovi), s Melchiorom z Hatvanu a jeho manželkou Dorotou, s Urbanom Fánchym a jeho manželkou Katarínou a s Jánom z Trávnice (Füssim) a jeho manželkou Žofiou. Hrad mal strážiť a brániť iba jeden spoločný kastelán šľachtického pôvodu. Po zložení prísahy kastelán hrad nemal

uviedli, že predtým ich za 50 zlatých zálohovali Petrovi Horvátovi. SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 83r; PALÁSTHY, Pál (ed.): *Palásthyak. I. kötet*. Budapest : Nyomatott a „Hunyadi Mátyás“ Intézetben, 1890, s. 402-403, č. 253.

⁶¹ V októbri 1497 bol Peter ešte medzi živými. V septembri 1499 už nežil. MNL-OL DF 206 370, DL 711, pag. 19-20.

⁶² MNL-OL DL 90 254, 90 256. Navyše, približne v tom čase protestovala Damiánova dcéra Žofia proti zálohovaniu a odcudzeniu jej podielov na panstve Čabrad, z čoho obvinila svojho brata Štefana, tetu Dorotu a sesternice Žofiu, Katarínu a Alžbetu. SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 89r.

Rod Horváthovcov. Podľa P. Engela, s úpravami podľa prameňov použitých v texte. V prípade manželiek a manželov rok predstavuje najstarší známy doklad o manželstvom zväzku.

vydať do cudzích rúk a každej zo strán mal umožniť doň slobodne vstúpiť.⁶³ V dohode nefigurovala Dorota, vdova po Petrovi Horvátovi, ktorá azda medzičasom zomrela, čo mohlo súčasne urýchliť jednanie.

Vymieranie mužských členov rodu v pomerne krátkom časovom úseku zavŕšil Štefan Horvát, ktorý zomrel bez dedičov po meči nedlho po uzavretí dohody.⁶⁴ Vzniknutá situácia viedla Štefanovu vdovu a jeho sesternice s ich manželmi k odpredaju hradného panstva. V roku 1503 pred hodnoverným miestom v Hronskom Beňadiku protestoval sused a spoluchotárnik Peter Literát z Chyndíc proti dcéram Petra Horváta: Alžbete, Dorote, Kataríne s manželmi, ako aj proti Jánovi z Trávnice (manželovi nebohej Žofie) a proti Uršule (vdove po Štefanovi Horvátovi), ktorí predali hrad Litavu inak Čabrad' aj s príslušenstvami ostrihomskému arcibiskupovi Tomášovi Bakóczovi a Valentínovi Erdődymu, ako aj ďalším bratrancom a príbuzným arcibiskupa.⁶⁵ Dôvodom protestu Petra Literáta mohli byť nevyjasnené vlastnícke vzťahy s Uršulou, vdovou po Štefanovi Horvátovi, na majetku v Inánči.⁶⁶ V roku 1504 protestovali proti predaju aj šľachtici z Pásztó, ktorí podľa svojich starších listín ešte označovali hrad prívlastkom Pustá Litava, pridali však už tiež názov Čabrad'.⁶⁷ Predaj hradného panstva Tomášovi Bakóczovi a jeho príbuzným Valentínovi, Petrovi, Pavlovi a Jánovi v roku 1505 prekvapujúco napadol aj Urban Fánchy (i v mene manželky Kataríny a ich syna Gašpara), kráľ Vladislav II. však v marci roku 1506 kúpu vyhlásil za právoplatnú

⁶³ MNL-OL DL 90 257.

⁶⁴ Pozri poznámku 66 v tejto štúdii.

⁶⁵ SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 90r-v. Tomáš Bakócz mal troch blízkych príbuzných s menom Valentín – strýka, bratranca a synovca. ENGEL, P.: *Középkori magyar genealógia*, heslo Erdődy (Bakócz). Skúmané pramene ich nerozlišovali vždy dôsledne.

⁶⁶ Pred konventom v Hronskom Beňadiku protestoval niekedy po roku 1501 aj v mene svojej manželky Margity a syna Damiána zemepán Peter (Literát) proti Uršule, vdove po Štefanovi Horvátovi, ktorá im obsadila majetok Inánč. Uršula spolu s dcérou Martou z majetku poberala úžitky, čím protestujúci utrpeli škodu. Neskôr Uršula majetok v Inánči, ktorý mala v zálohu za 200 zlatých, udelila za služby a oddanosť Jakubovi zo Slatiny až do obdobia, kým Inánč nebude vykúpený. SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 84r-v, 88r (staršia paginácia 146-147, 154). Porov. *Palásthyak. I*, s. 398, č. 248. Nedatovaný zápis na fol. 88r (pag. 154), podľa I. Bakácsa okolo roku 1500. BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 129. Pochádza z mladšieho obdobia, lebo v júni 1501 bol ešte Damiánov syn Štefan medzi živými. V roku 1503 bol už nebohý. MNL-OL DL 90 257; SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 90r.

⁶⁷ MNL-OL DL 97 573.

a zdôraznil, že Fánchy so svojou manželkou hrad predal a v Hontianskej stolici mu už nepatrí žiadny majetok.⁶⁸ Uvedené protestácie žiaľ neuvádzajú, za akú sumu kúpil arcibiskup a jeho príbuzní hradné panstvo.

Napriek tomu, že Tomáš Bakócz pochádzal z poddanskej rodiny, vďaka rozsiahlym zdrojom príjmov, dlhodobému pôsobeniu v radoch episkopátu (35 rokov) a vysokému veku dožitia (79 rokov) pre seba a svoje široké príbuzenstvo dokázal vytvoriť zodpovedajúcu majetkovú doménu.⁶⁹ Už v októbri 1504 Krištof z Plášťoviec svoju kúriu aj so všetkými príslušenstvami a úžitkami v Dolných Plášťovciach a v časti zvanej „Uličné Plášťovce“ (*Wtzapalasth*) vymenil s Tomášom Bakóczom, s jeho synovcami Petrom, Pavlom a Jánom Erdődyovcami a tiež s bratrancom Valentínom Erdődym za ich nemenované majetky. Krištofovú kúriu nadobudli Erdődyovci do dedičného vlastníctva.⁷⁰ V novembri 1504 Tomášovi Bakóczovi, jeho synovcom Petrovi, Pavlovi a Jánovi, ako aj jeho bratrancovi Valentínovi a ich dedičom predal Jakub zo Slatiny svojich deväť usadlostí v hontianskej Slatine za 40 zlatých. Päť z nich bolo obývaných a štyri pusté. Relatívne vyššiu hodnotu predávaného majetku (vzhľadom na podiel pustých usadlostí) môžeme vysvetliť jeho príslušenstvami a úžitkami, nakoľko ležal v poľnohospodársky úrodnej oblasti. Vieme, že Horvátovci kúpili podiely v Slatine v roku 1468, pričom podľa súpisu poddaných z roku 1476 im v obci patrilo šesť usadlostí. Je pozoruhodné, že v súpise z roku 1504 sa na kupovanom majetku opakujú niektoré príméná poddaných, známe ešte v roku 1476. Navyše, jedno z nich – *Chabrad* – môže odkazovať na pôvod obyvateľov z Čabradského panstva.⁷¹ Podľa už spomínaných údajov patrila Slatina medzi príslušenstvá hradu

⁶⁸ SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 72v, 124v.

⁶⁹ FÜGEDI, Erik: Hungarian Bishops in the Fifteenth Century (Some Statistical Observations). In: FÜGEDI, Erik: *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*. ed. J. M. Bak, London : Variorum Reprints, 1986, s. 380, 383-384, 389; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 282-283.

⁷⁰ SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 84r, 96v.

⁷¹ Mená poddaných porov. MNL-OL DF 233 257; *Balassa cs. lt.*, s. 145, č. 411. K cene obývanej poddanskej usadlosti (1 hrivna, t.j. 4 zlaté) a pustej poddanskej usadlosti (pol hrivny, t.j. 2 zlaté) porov. Tripartitum, 1. časť, čl. 133, § 18 a 19. BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.): *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum")*. Idyllwild – Budapest : Charles Schlacks Jr. Publisher – Department of Medieval Studies CEU, 2005, s. 216; ŠTENPIEN, Erik (ed.): *Tripartitum*. Žilina : Eurokódex, 2008, s. 164.

aj v rokoch 1483, 1492 a 1496. Na základe doteraz skúmaných prameňov predbežne nevieme posúdiť, či pred rokom 1504 došlo k dočasnému vyčleneniu podielov v Slatine spod hradného panstva, alebo či Tomáš Bakócz a jeho príbuzní len prikúpili ďalšie usadlosti a priradili ich k dovtedy existujúcemu podielu.

Aktivity Erdődyovcov pri rozširovaní majetkových príslušenstiev v južnej oblasti Hontu pokračovali a rozsahom začali prevyšovať aj niekdajšie územné zisky Damiána Horváta. Začiatkom roku 1505 Ondrej z Rykynčíc so svojimi bratmi Štefanom, Jánom a Gregorom predal za 80 zlatých Tomášovi Bakóczovi a jeho synovcom Petrovi, Pavlovi, Jánovi a Valentínovi Erdődyovcom svoju zemiansku kúriu v Rykynčiciach, spolu s príslušenstvami, ku ktorým patrila jedna poddanská usadlosť a vinica.⁷² Erdődyovci prejavovali aj záujem o rozširovanie majetkov v Plášťovciach. Vo februári 1505 panovník daroval zemiansku kúriu nebohého Šimona Radófiho v Dolných Plášťovciach, ktorú mal vtedy v rukách Ondrej Porkoláb, syn nebohého Jána a vnuk nebohého Bartolomeja z Dolných Plášťoviec Petrovi Erdődymu, jeho bratovi Pavlovi a bratrancom Jánovi a Valentínovi. Proti ich uvedeniu do vlastníctva kúrie a jej príslušenstiev ale protestoval Ondrej Porkoláb. Po jeho smrti, údajne bez dedičov, na žiadosť Tomáša Bakócza v júli 1507 panovník daroval Petrovi, Jánovi a Valentínovi Erdődyovcom všetky majetkové podiely po Porkolábovi v Dolných Plášťovciach. Proti vovedeniu Erdődyovcov do vlastníctva však protestovali početní zemanovia, susedia a príbuzní Ondreja Porkolába. Podiely im preto neboli odovzdané a protestácia sa mala ďalej vyšetriť.⁷³

Ďalej pozorujeme aj záujem Bakócza a Erdődyovcov o majetky v hospodársky vyvinutejšom sídle Nekyje (dnes Vinica). V tejto lokalite sa pri kúpe majetku arcibiskup znovu stretol s niekdajšími majiteľmi hradného panstva. V júni 1505 nariadil kráľ Vladislav II. zástupcom Šahanského konventu a Hontianskej stolice, aby voviedli Tomáša Bakócza a jeho synovcov Petra, Pavla, Jána a Valentína do vlastníctva majetkových podielov v Nekyjách a v Neklinci (zaniknutý, severovýchodne od obce

⁷² MNL-OL DL 46 699.

⁷³ MNL-OL DF 244 226, DL 46 808. Podľa I. Bakácsa mal v roku 1505 Petrovi Erdődymu majetkový podiel v Dolných Plášťovciach predaj Ján, syn Bartolomeja. BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 362.

Vinica). Podiely im predávala Uršula, vdova po Štefanovi Horvátovi z Litavy, inak z Čabrade, ktorá bola už vtedy manželkou turčianskeho šľachtica Juraja Justha. Proti vovedeniu protestoval zástupca Michala zo Szobu (Szobi), spoluvlastníka majetkov v Nekyjách a Neklinci. K oficiálnemu odovzdaniu podielov do rúk nového vlastníka preto vtedy nedošlo. Uršuline podiely boli jej osobným vlastníctvom (vdovským zaopatrením?) a časť z nich už predtým zálohovala. Práve na základe zálohovania Tomáš Bakócz približne v tom istom čase získal za 100 zlatých od Pavla z Kolár iné podiely v Neklinci. V roku 1507 proti opakovanému vovedeniu Tomáša Bakócza a jeho synovcov do vlastníctva majetkových podielov, kúpených od Uršule, protestoval zástupca Michala zo Szobu opäť.⁷⁴ Z mladšieho obdobia vieme, že Erdődyovci napokon získali aj podiely v Horných Nekyjách. Protesty spoluvlastníkov naopak zabránili ďalšej transakcii. Imrich Halászy z Demandíc sa v roku 1507 pokúsil zálohovať svoj podiel v Demandiciach Tomášovi Bakóczovi. Voči tomuto kroku však protestovali ostatní zemanovia z Demandíc.⁷⁵ Opakujúce sa protesty spoluvlastníkov môžu vypovedať o ich obavách z rozširovania majetkov v rukách Bakócza a Erdődyovcov, čomu miestni zemepáni aj čiastočne zabránili. Nevieme však doložiť, či išlo o koordinovaný postup. Hontianski zemanovia pravdepodobnejšie sledovali najmä svoje individuálne záujmy.

Ďalšia, tentoraz úspešná akvizícia sa uskutočnila ešte v septembri 1505. Marek z Vátoviec (v iných dokladoch s predikátom z Čeloviec) vtedy s manželkou Katarínou predal za 350 zlatých Tomášovi Bakóczovi svoje majetkové podiely v susedných Čelovciach vrátane poddanských usadlostí, mýta a kúrie. Spolu s Tomášom Bakóczom nadobudli majetky v Čelovciach aj jeho synovci a bratrance Peter, Valentín, Ján a Pavol Erdődyovci, ako aj Vavrínek a Ladislav Bakóczovci. Rady nadobúdateľov vtedy zároveň rozšírili synovci Žigmund a Ladislav, synovia Angela

⁷⁴ SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 91r-v; MNL-OL DL 97 990, 21 446, DF 236 053. Okrem toho v Nekyjách na základe daru od miestneho zemana, kňaza Jána, vlastnila od roku 1494 jeho kúriu s príslušenstvami Ostrihomska kapitula. MNL-OL DF 236 047, 236 051, 236 052. Porov. *Historický slovník obcí okresu Velký Krtíš. Sprievodca najstaršou históriou sídiel krtíšskeho regiónu.* s. 131-132, 259. Dostupné: <https://okresvk.files.wordpress.com/2016/06/lexikon3.pdf> [Pristup 24. 8. 2017]

⁷⁵ BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 271, 283.

Kanclera z Budína.⁷⁶ Hodnotu získaného majetku v tomto prípade zrejme podmienili výnosy z tamojšieho mýta. Početné príbuzenstvo na strane kupujúcich získalo majetky v Čelovciach do dedičného vlastníctva.

Zakupovanie nových hontianskych majetkov Tomášom Bakóczom a jeho príbuznými neprekrylo staršie, čiastočne neusporiadané, vlastnícke vzťahy. V roku 1508 krajinský snem na Rákoši prejednával spor medzi Jánom z Trávnice a jeho švagrom Urbanom Fánchym, ktorý opäť vzniesol požiadavky na podiely z hradného panstva. Krajinský sudca dal preto prepísať a potvrdiť mandát Mateja Korvína a štatutnú listinu Šahanského konventu z roku 1469, kde boli zaznamenané vtedajšie príslušenstvá hradu.⁷⁷ Ukázalo sa, že Fánchy naďalej spochybňoval predchádzajúci predaj panstva a požadoval vyplatenie odškodného. V roku 1511 Urban Fánchy aj v mene svojho maloletého syna Gašpara a nebohej manželky Kataríny uzavrel s Tomášom Bakóczom a jeho synovcami Petrom a Jánom, ako aj so Štefanom a Farkasom (*Wolphgangus*), synmi už nebohého bratranca Valentína, dohodu o vyplatení dedičských podielov. Týkala sa majetkov Čabradský Vrbovok, Štefultov, Svätý Anton, Ilija, Čabradské Podhradie, Opava, Medovarce, Sečianky aj s tamojšou kúriou, Devičie, Slatina a tiež prédií Čabrad, Dorfel, Štálov a Pakhaus, okrem toho aj majetkov Teplica, Lehôtka, Prenčov, Beluj, Babiná, Krnišov a Žibritov. Popri majetkoch, prédiách a nešpecifikovaných podieloch listina spomína mýta v Medovarciach, Vrbovku a Svätom Antone. Bakócz s Erdődyovcami podľa dohody vyplatil Fánchymu 1000 zlatých. Následne sa Urban i v mene syna Gašpara definitívne zriekol všetkých nárokov na panstvo.⁷⁸ Je pravdepodobné, že zoznam majetkov mal dokumentovať rozsah hradného panstva v čase jeho predaja Tomášovi Bakóczovi okolo

⁷⁶ SNA, HMHB, Autentický protokol A, fol. 99r-v; *Historický slovník obcí okresu Velký Krtíš. Sprievodca najstaršou históriou sídiel krtíšskeho regiónu.* s. 34. Dostupné: <https://okresvk.files.wordpress.com/2016/06/lexikon3.pdf> [Pristup 24. 8. 2017]

⁷⁷ MNL-OL DL 46 857.

⁷⁸ *occasione et pretextu castri Chabragh alio nomine Lythwa vocati in comitatu Honthensi existentem, nec non possessionum Warbok, Sthefelthffalwa, Zenthanth, Zenthegyed, Warallya alio nomine Lithwa, Apowa, Mezmevelew, Zelchen ac domus et curie nobilitaris in eadem Zelchen adiacentem ac Dewyche et Zalathna vocatarum, item prediorum Chabragh, Derfel, Sthallo et Pwkhawz nuncupatorum, preterea possessionum Theplyche, Lehothka, Prynychfalwa, Belye, Babazeky, Kormossow et Sybrythffalwa appelatarum, omnino in dicto comitatu Honthensi.* MNL-OL DL 106 083, pag. 61-62.

roku 1503.

Medzi príslušenstvami sa už neobjavila Veľká Ves nad Ipľom, kde Horvátovci vlastnili mlyn a iné podiely ešte v roku 1492. Majetky vo Veľkej Vsi zrejme Horvátovci krátko po roku 1492 predali zemanom zo susedných Sečianok a Balogu. Naznačujú to aj prímená poddaných vo Veľkej Vsi, ktorí v roku 1501 podliehali zemepánom zo Sečianok a Balogu. Časť z nich mala rovnaké mená, ako poddaní Horvátovcov vo Veľkej Vsi v roku 1476, resp. išlo o potomkov niekdajších poddaných Horvátovcov.⁷⁹ Naopak, novou lokalitou medzi hradnými majetkami bolo prédiu Pakhaus či Pokhaus. Jeho zaradenie za Dorfel a Štálov vystihovalo polohu v doline Štiavnice medzi Svätým Antonom a Prenčovom. Pramene spočiatku Pakhaus stotožňovali so Štálovom, neskôr spájali Dorfel a Štálov. Prekrývanie názvov prédií mohla spôsobovať skutočnosť, že spolu susedili. Zriedkavé správy o Pakhause v stredoveku (v porovnaní s Dorfelom a Štálovom) môžu poukazovať na nižší stupeň jeho hospodárskeho využívania a len sporadické osídlenie.⁸⁰ Napokon, v zozname príslušenstiev hradu Čabrad z roku 1511 figuruje aj Babiná vo Zvolenskej stolici. Jej výskyt snáď podmienilo chybné zaradenie medzi ostatné majetky ešte v roku 1463. O príslušnosti Babinej k hradu Čabrad inak nemáme správy.

V roku 1511 doplnil Tomáš Bakócz svoje hradné panstvo o ďalšie zisky, keď od Michala zo Szobu kúpil všetky jeho majetkové podiely v Čelovciach. Po príkaze panovníka preto zástupcovia Šahanského konventu a Hontianskej stolice doviedli Tomáša Bakócza, Petra Erdődyho, ako aj Štefana a Farkasa, synov Valentína Erdődyho z Čabrade (*Erdewdy de Chabrag*) do vlastníctva. Pre Erdődyovcov bolo po predchádzajúcich skúsenostiach iste dôležité, že počas ustanovenia do vlastníctva nik

⁷⁹ Balassa cs. lt., s. 146, č. 411; MNL-OL DF 261 802. Porov. BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 159; *Historický slovník obcí okresu Velký Krtíš. Spríevodca najstaršou históriou sídiel krtíšskeho regiónu*. s. 244-245. Dostupné: <https://okresvk.files.wordpress.com/2016/06/lexikon3.pdf> [Prístup 31. 8. 2017]

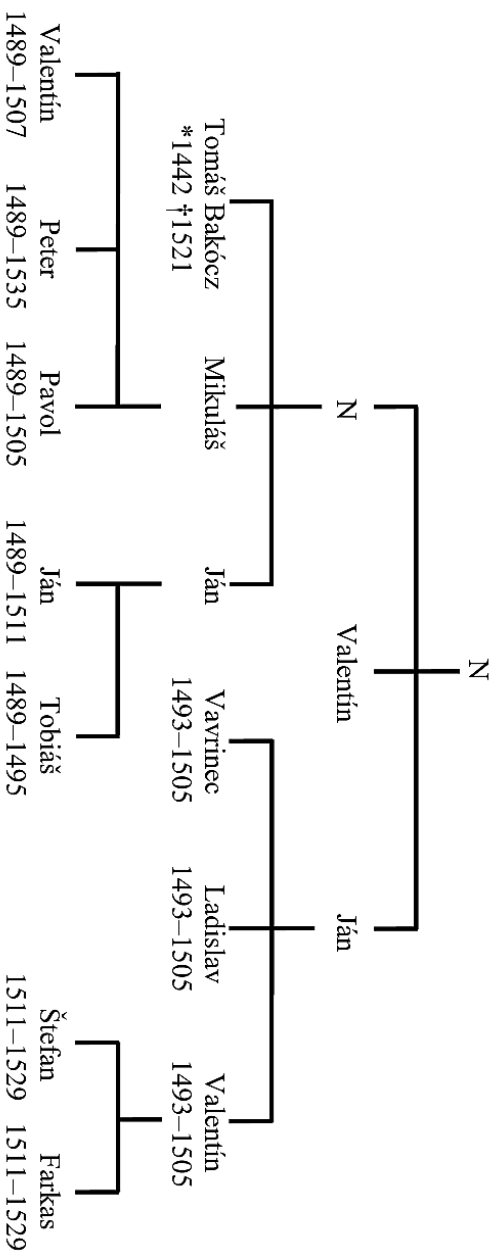
⁸⁰ *Diplomatarium Hontense I*, s. 6, č. 4; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*, s. 109, 165, 185-186. Miestne názvy Gyارفel, Stádlav a Bokhausz uvádzajú na pomedzí Prenčova a Svätého Antona katastrálne mapy z roku 1871. Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave, Hontianska župa, H 84, H 145, H 160. Pozri aj ČELKO, M.: *Prenčov – stopy v histórii*, s. 24, 62, 72-73.

z prítomných svedkov a susedov neprotestoval.⁸¹ Vyššie spomínaný Michal zo Szobu si v roku 1514 od Tomáša Bakócza požičal 100 zlatých. Zaviazal sa ich arcibiskupovi vrátiť do najbližšieho sviatku Narodenia Panny Márie (8. septembra 1514). Ak by Michal zo Szobu do určeného termínu nesplatil Tomášovi Bakóczovi dlh, sľúbil, že mu odovzdá všetky svoje majetkové podiely v Horných Nekyjách a arcibiskup z nich bez prekážok môže slobodne poberať úžitky, až kým mu nesplatí celý dlh 100 zlatých. Tomáš Bakócz podľa všetkého ponúkané podiely nezískal do dlhodobej zálohovej držby, lebo Michal zo Szobu ich neskôr poručil manželke Žofii. S Nekyjami susedil majetok Inám (dnes Dolinka), ktorý sa dostal do podobného postavenia. Kráľovský úradník a právnik Štefan Werbőczy si v roku 1514 požičal od Tomáša Bakócza 100 zlatých na vykúpenie svojich podielov v majetku Inám zo zálohu od Pavla z Kolár. Podiely zálohoval Pavlovi z Kolár za rovnakú sumu 100 zlatých ešte Juraj Radnolt z Terjan, nebohý adoptívny otec Štefana Werbőczyho. Ak by Werbőczy nesplatil Bakóczovi pôžičku do najbližšieho sviatku Narodenia Panny Márie, vtedy arcibiskup mohol z majetku Inám poberať úžitky až do splatenia celého dlhu. Aj v tomto prípade dlžník zrejme pohľadávku včas uhradil a Tomáš Bakócz podiely v majetku Inám neprevzal do zálohu. K vzťahom medzi obidvoma dlžníkmi a ich majetkami môžeme upozorniť na indície, podľa ktorých bol Štefan Werbőczy nemanželským synom Michala zo Szobu.⁸²

V roku 1517 kráľ Ľudovít II. potvrdil znenie testamentu Tomáša Bakócza. Podľa neho mali po smrti arcibiskupa hrad Čabrad so všetkými príslušenstvami a tiež s mestiečkom Bíňa zdediť Štefan a Farkas, synovia

⁸¹ MNL-OL DF 208 683, 208 684. V roku 1512 Gašpar *de Erdewd*, brat bzovického prepošta Andreja, spolu s Matejom Slavkom zo Senohradu kúpili od Mateja Porkolába jeho majetkové podiely v Malom Vrbovku, inak v Hornom Vrbovku (dnes Zemiansky Vrbovok), spolu s kúriou a mlynom v Dolných Domaníkoch. MNL-OL DF 249 404, 249 405, 248 707. Gašpar podľa vzťahu k prepoštovi Andrejovi nebol príbuzným Tomáša Bakócza z chorvátskeho Erdutu, ale patrila do príbuzenstva Drágfiocov, ktorí si odvodzovali pôvod aj podľa rumunského Ardudu. Porov. ŽAŽOVÁ, H.: *Stredoveké premonštrátske kláštory*, s. 69, 72; ENGEL, P.: *Középkori magyar genealógia*, heslo Drágfi (bélteki); RÁBIK, Vladimír (ed.): *Diplomatarium Sancto-Adalbertinum. Stredoveké listiny v Literárnom archíve Spolku sv. Vojtecha (1181) 1214 – 1543*. Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2008, s. 191, č. 79, s. 217, č. 98.

⁸² MNL-OL DF 236 057, 244 259, 236 058, 236 056, 244 242; KUBINYI, András: Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. In: *História*. 21. évf., 7. sz., 1999, s. 22.

Rod Erdődyovcov so zreteľom na vlastníkoch Čabraského panstva. Podľa P. Engela, s úpravami podľa prameňov použitých v texte.

Valentína Bakócza z Erdődu.⁸³ Zúženie vlastníkov a dedičov panstva na dvoch druhostupňových synovcov podmienilo vymieranie mužských členov rodu v uplynulých rokoch. Ich záujem o Čabrad' signalizoval predikát použitý v roku 1511, ale aj skutočnosť, že Valentín Bakócz či Erdődy sa na hrade predtým zdržiaval a podieľal sa na správe panstva. V roku 1518 počas sporu o užívanie pozemkov s mestom Krupina okrem Tomáša Bakócza vystupovali ako spoluvlastníci panstva Štefan a Farkas, spolu s ich bratrancom Petrom Erdődym.⁸⁴ V tomto období Erdődyovci úspešne nadobudli ešte niekoľko majetkov.

Krajinský sudca v roku 1517 po sťažnosti Štefana a Farkasa Erdődyho nariadil konventu v Šahách, aby sťažovateľom vydal listiny týkajúce sa majetkov po šľachticom rode Várdayovcov. Išlo o zálohované majetky, ku ktorým patrili Želiezovce a iné lokality v Tekove a tak isto majetky na západnom okraji Hontu: Veľký Pesek, Trhyňa (obidve dnes súčasť Sikenice), Šalov a Devičany. O listiny Štefan a Farkas prišli po smrti svojho otca, avšak ich kópie uschovával kláštor v Šahách. Požadovali preto ich vydanie, aby mohli obhajovať svoje práva.⁸⁵ V nasledujúcom roku panovník nariadil Leleskému konventu vyšetriť oprávnenosť nárokov Štefana a Farkasa. Z pomoháčskeho obdobia vieme, že uvedené majetky boli už v rukách Erdődyovcov.⁸⁶ Vzhľadom na ich odľahlosť od Čabrade na základe súčasných poznatkov nevieme potvrdiť, či boli spravované priamo z hradu, alebo tvorili samostatný oddelený celok. Erdődyovci okrem toho získali majetkové podiely aj na opačnej strane Hontu. V novembri 1517 Mikuláš z Balogu aj v mene svojich detí Deme-tera, Martina a Barbory vymenil s Tomášom Bakóczom svoje podiely

⁸³ MNL-OL DF 238 528; SZÁNTÓFY, Antal (ed.): Bakacs Tamás végrendelete. In: *Magyar Sion*. VII. füz., 1869, s. 525, 527; POMFYOVÁ, Bibiana – SAMUEL, Marián – ŽAŽOVÁ, Henrieta: *Stredoveká Biňa. Archeológia – história – architektúra*. Bratislava : FO ART v spolupráci s Ústavom dejín umenia SAV, 2014, s. 39-40, 42.

⁸⁴ ŠA BB p. ABŠ, MMBŠ, škat. 5, sign. MMBŠ-MOL I – 904; ŠA BB, pracovisko Archív Zvolen, fond Magistrát mesta Krupina, škat. 6, inv. č. 74.

⁸⁵ *super possessionibus Selyz predicta, nec non Kerekwdwar, Wezeken, Ago, Mendzenth ac predio Zeeky in Barsiensi, item Naghpezek, Thewgenye, Kyssarlo et Wezzews Baka vocatis in Honthensi comitatibus existentium habitis, egregio condam Ladislao de Warda in et pro certa florenorum summa titulo pignoris ut dicitur factam*. MNL-OL DL 82 482.

⁸⁶ MNL-OL DF 224 960; BÁRTFAI SZABÓ, László (ed.): *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest : Vallás- és Közkutatásügyi Minisztérium, 1938, s. 378, č. 1519.

v Ďurkovciach za dva domy v Pešti a Ostrihome. Podiely v Ďurkovciach okrem Tomáša Bakócza získali do dedičného vlastníctva aj Peter, Štefan a Farkas Erdődyovci. V auguste 1518 Ján zo Sečian spolu so svojimi bratmi Mikulášom, Františkom, Benediktom a Imrichom vymenil s Tomášom Bakóczom svoje podiely v Ďurkovciach za dom v Budíne. Podiely v Ďurkovciach okrem arcibiskupa opäť dedične získali jeho synovci Peter, Štefan a Farkas.⁸⁷ Postupné nadobudnutie podielov v Ďurkovciach v susedstve Čeloviec, Neklinca a Nekýj vypovedá o plánovitom zaokružňovaní príslušenstiev v rámci rozrastajúceho sa panstva.

Po smrti Tomáša Bakócza v júni 1521 príbuzní zrejme pristúpili k úpravám jeho testamentu a nadväzujúcich vlastníckych vzťahov. Popri Štefanovi a Farkasovi podliehali poddaní na panstve aj priamo Petrovi Erdődymu. V jeho službách navyše pôsobil i čabradský kastelán.⁸⁸ Krátko po Bakóczovej smrti sa stretávame s protestmi šľachtického rodu z Trávnice. Ešte v júni 1521 najprv vystúpil Ján z Trávnice (Füssi) aj v mene svojich príbuzných proti Petrovi Erdődymu a proti dedičom po Valentínovi Erdődym, ktorí podľa jeho slov protiprávne užívali hrad Čabrad. V roku 1525 príbuzní nebohého Jána z Trávnice rozšírili protestáciu na šahanského prepošta Františka a jeho brata Pavla Fegyvernekého, ktorí im zabrali majetkové podiely v Maďarovciach (dnes Malinovec, súčasť Santovky) a v Tupej. K protestu znovu pridali aj sťažnosť na nebohého Valentína Erdődého a jeho syna Farkasa. Vystríhali ich pred zaberaním majetkov, poberaním úžitkov a tiež pred ich predajom alebo zálohovaním.⁸⁹ Dôvody protestu môžeme hľadať buď v nespokojnosti s podmienkami, za akých dávnejšie predali panstvo Tomášovi Bakóczovi, alebo pociťovali konflikt záujmov kvôli susedstvu s Erdődyovcami.

V roku 1529 dal kráľ Ferdinand I. skonfiškovať Štefanovi a Farkasovi Erdődymu hrad Čabrad s príslušenstvami kvôli ich nevernosti na strane Jána Zápoľského. Rozhodnutie panovníka malo však krátke trvanie a majetky zanedlho daroval Petrovi Erdődymu. Ten v roku 1535

⁸⁷ MNL-OL DL 22 983; KIS, Péter (ed.): Bakócz Tamás budai házingatlanaira vonatkozó oklevelek az Erdődy család bécsi levéltárából 1461 – 1518. In: *Fons*. XII. évf., 3. sz., 2005, s. 420-421, č. 16.

⁸⁸ MNL-OL DL 72 446, 25 700, 24 002, DF 236 039.

⁸⁹ MNL-OL DF 205 101, 205 191, 205 374; ŽAŽOVÁ, H.: *Stredoveké premonštrátske kláštory*, s. 129, 141.

predal hrad s panstvom Pálffyovcom.⁹⁰ Rozsah majetkov, ktoré nadobudli Erdődyovci do záveru skúmaného obdobia sa tým nezmenšil. Súčasťou Čabradského panstva zostal majer v podhradí, prédiu Čabrad, Čabradský Vrbovok, podiely v Medovarciach, Devičie, Teplica, Krnišov, Žibritov, podiely v Štefultove, Ilija, Svätý Anton, Prenčov (obidve obce s prédiami Pakhaus, Dorfel a Štálov), Beluj a Lehôtka. V juhovýchodnej časti Hontu sem patrili Opava, Čelovce, podiely v Ďurkovciach, Neklinici, Horných Nekyjách a Sečiankach. Ďalšia časť majetkov ležala v centrálnej časti Hontianskej stolice. Jednalo sa o podiely v Rykynčiciach, Plášťovciach a Slatine. Na západe Hontu im patrila podiel v Devičanoch a južnejšie položený Veľký Pesek, Trhyňa a Šalov. Okrem toho Erdődyovcom v závere stredoveku podliehali aj majetky v okolí Želiezoviec a Bíne v susednej Tekovskej a Ostrihomskej stolici. Rozsah majetkov a majetkových podielov dokumentuje podrobný súpis z roku 1540.⁹¹ S výnimkou prédií Pakhaus, Dorfel a Štálov (vtedy azda neobývaných) uvádza všetky vyššie spomínané lokality, nadobudnuté v stredoveku. Podľa územného rozloženia tvorili niekoľko majetkových celkov, pričom za najstabilnejší z nich možno označiť priestor na severe Hontu v okolí Svätého Antona. Ďalšie celky získané kúpou prípadne výmenou najprv Damiánom Horvátom a neskôr Tomášom Bakóczom južnejšie v povodí Ipľa a tiež Hrona mali často podobu majetkových podielov a v rôznej miere podliehali vlastníckym zmenám. Pre konsolidáciu a rozširovanie majetkov v závere stredoveku bolo určujúce vydobytie hradu Matejom Korvínom (1461) s následným udelením do vlastníctva Damiánovi Horvátovi (1462) a kúpa panstva Tomášom Bakóczom (1503). Horvát aj Bakócz predstavovali osobnosti s finančným zázemím a mocenským vplyvom, avšak ich príbuzenstvo dlhodobo nedokázalo spravovať a udržať zdedené panstvo. V sledovanom časovom úseku sa napriek tomu Čabradské panstvo počas vlastníckych zmien nezmenšovalo, ale malo skôr tendenciu narastať.

⁹⁰ BUNYITAY, Vincze – RAPAICS, Rajmond – KARÁCSONYI, János (eds.): *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia I*. Budapest : Kiadja a Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1902, s. 502, č. 504; SCHULLER, Friedrich (ed.): *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein*. In: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. Bd. XXVIII, 1898, s. 464-465, č. 86; THALY, K.: *Csábrág vára (Történeti rajz)*, s. 26.

⁹¹ ŠA BB, fond Rod Koháry-Coburg II, no. 9729.

The Peasantry of Gemer County at the Time of the Socage Regulations*

ZITA HORVÁTH

Institute of History, Faculty of Arts, University in Miskolc (Hungary)

Abstract: On the basis of peasant statements taken during the socage reform and socage tables, this paper investigates what the conditions of the peasantry in Gemer (Gömör) county were directly before the socage regulations. To sum up the status of serfs, it can be said that there had been a kind of equalisation in duties by the time of the socage reform. There were no significant differences in either the manner of taxpaying or the amount of taxes. It cannot be stated that there were any conspicuous differences between the burdens of perpetual serfs and serfs who had the freedom of movement to the disadvantage of perpetual serfs. Prior to the unification of socage, peasants made no statement about the presence of *urbarium* in any of the 128 settlements. There were some cases of contracting but most common was the customary treatment (*usus*). The source contained no complaints about the increase of duties but the statements revealed that there had been an increase in the duties of serfs after the introduction of unified socage but it is also true that they had become more unified and transparent. I have underlined in several studies that although the survey with nine questions is extremely valuable as a source and is especially suitable for comparative studies as characteristics valid in one time segment can be deduced from it, in itself, it is not sufficient to reveal every aspect of peasant life. For this, it would be necessary to rely on a great many other sources, too.

Keywords: socage reform, Gemer (Gömör) county, peasantry, status of serfs

On the basis of peasant statements taken during the socage reform and socage tables, this paper investigates what the conditions of the peasantry in Gemer (Gömör) county were directly before the socage regulations.¹ I have underlined the importance of the socage reform in

* The study was made as part of the research project No. OTKA 100955. In Hungarian, it was published in: *Régi nagybirtokok, új kutatások*. ('Old latifundia, new research projects') Ed. by Éva Szirácsik, Budapest, 2015. pp. 158-167.

¹ Peasants' statements were published by TÓTH, Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Gömör vármegye – 1771. (magyar nyelvű vallomások)*. ('The nine question surveys of the socage reform of Maria Theresia. Gemer county – 1771 (statements made in the Hungarian language)') *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek* 48. Mis-

several publications and several times – naturally, I have not been the only one to do so² – and analysed the usefulness and varied character of the sources coming into being during the reform so I will deal with this only briefly here.³

Bálint Ila published the numbers of serfs and tenants given in the socage tables in the alphabetical order of districts, and within them, in that of the villages, comparing the figures in the first census in Hungary for the numbers of families and the legal inhabitants of localities. I have analysed some of the peasants' statements taking these data into account. The volume published by Péter Tóth includes the statements made in the Hungarian language and one made in German – Dobšiná – but the statements made in the Slovak language have not been published yet: they have been translated by István Udvari but they are only available in manuscript form. I have not made use of the latter. Similarly to other counties, the sociage tables of some settlements were lost.

Nowadays, only as few as 22 settlements of the one-time Gemer county belong to Hungary while the others are now part of Slovakia. 21 of these 22 settlements belong to Borsod–Abaúj–Zemplén county while Zabar belongs to Nógrád (Novohrad) county.⁴ In the 18th century, the county had 5 districts. The 3 southern districts were the following: Putnok-Sajógömör (Putnok-Gemer), Balog (Veľký Blh) and Serke-Ajnácskő (Širkovce-Hajnáčka), and the 2 northern, mountain districts were the Csetnek-Jolsva (Štítnik-Jeľšava) and Ratkó-Derencsény (Ratková-Drienčany) districts. 116 settlements belonged to the 3 southern districts while 115 settlements belonged to the 2 northern ones. In the 18th century, the

kolc, 2010. The socage tables were published by ILA, Bálint: *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. ('Gemer county I. County history before 1773') Budapest : Akadémiai Kiadó, 1976.

² E.g. WELLMANN, Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. ('The life of peasants in Pest county two hundred years ago, as reflected in their own statements') Budapest : Magyar Mezőgazdasági Múzeum, mezőgazdaság történeti tanulmányok 3. 1967.

³ HORVÁTH, Zita: *Paraszti vallomások Zala megye három járásában*. ('Peasant statements in three districts in Zala county') *Zalai Gyűjtemény* 51. Zalaegerszeg, 2001; HORVÁTH, Zita: *Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon*. ('Perpetual serfs and serfs having the freedom of movement in 18th century Hungary') In: *Századok*. 2009, no. 5, vol. 143, pp. 1063-1104.

⁴ ILA, B.: *Gömör megye I*, p. 465.

county had 9 market towns – Rožňava, Jelšava, Dobšiná, Štítnik, Putnok, Revúca, Ratková, Plešivec and Gemer.⁵ From among the 231 settlements, I analyse the conditions of the peasant society at the time of the regulations on the basis of 128. While the county was balanced as regards the number of settlements, there was a significant difference in the number of inhabitants. The 3 southern districts gave 28 % of the county population (2,848 family heads) while the 2 northern districts accounted for 72 % (7,339 family heads). There was also a significant difference in the ethnicity of the inhabitants: while the 2 northern, mountainous districts, giving the majority of the population, mainly comprised settlements inhabited by Slovaks, the 3 southern districts were Hungarian speaking ones. The language and ethnic barrier divided precisely the northern and southern districts. The rate of the Hungarian population was highest in the Širkovce-Hajnáčka district, where the Palóc and the Barkó lived. It is an important socio-historical fact that from the Middle Ages and also in the 16th, 17th and 18th centuries, the continuity of the Hungarian ethnic group was most preserved among the peasantry.⁶ So, at the time of the socage reform, the majority of the county's inhabitants were Slovaks, and the second largest ethnic group was that of Hungarians with a small number of German, Polish and Ruthene inhabitants. The rate of the Germans was around 3-4 %, most of whom were craftsmen and lessees. All of them were libertines, only paying tax for their houses. Mention must also be made of Gypsies, who were first mentioned in 17th century sources as people living in manors. It is very interesting that 'The Gypsies living in the Krásna Hôrka and Štítnik as well as in the Balog and Putnok manors formed a separate unit; the censuses call them *subditi hereditarii* (hereditary serfs) similarly to serfs.'⁷

In 1773, there were 10,187 copyholds, that is, families in the socage tables, which meant approximately 50,935 people. In order to calculate the whole population of the county, the gentry should also be added to this number but a census concerning the gentry is only available from an

⁵ CSORBA, Csaba (ed.): *Gömör vármegye katonai leírása. (1780-as évek)* ('The military description of Gemer county. The 1780s.') *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek* 34. Miskolc, 1993, p. 121.

⁶ ILA, B.: *Gömör megye I*, p. 431.

⁷ ILA, B.: *Gömör megye I*, p. 461.

earlier date, from the years 1753-54. According to Bálint Ila, who examined this census, it can be regarded as complete as it includes the gentry, those having an armour, the landowners and big landowners alike. At this time, 1,045 family heads of the gentry were included in the census, which gives 5,225 people if you multiply it with 5. Bálint Ila calculated with 1 % growth: the growth in the 19 years between 1754 and 1773 was 992 people or 198 families. Thus, in 1773, the number of the peasant and gentry inhabitants of Gemer county amounted to 11,430 families and 57,152 people.

By the time of the census under the reign of Joseph II, the population of the county had almost doubled to 108,793 people and 24,628 families. It is evident that this difference cannot be accounted for by the growth of the population. There may be several reasons for this big difference. One reason, in any case, is the different approach of the socage tables and census sheets so the source itself has a role in producing such a difference. The socage tables only included the copyholder population, excluding town citizens, the gentry, manor employees, church and lay professionals, that is, anybody who was in no socage relationship with their landlord and was therefore unaffected by the socage reform. Therefore, for all their strengths, they do not constitute the best source to estimate the population. The census is much more reliable in this respect. Bálint Ila compared the data series of the two sources with the only fragmentary census preserved in Gemer county from 1778, prepared by the county on the income of priests and schoolmasters for the Royal Council of the Governor, which, for example, did not cover all the parts of the county and in many cases, only included the Catholics. The conclusion of the investigation is that the number of the population can only be estimated inaccurately with the help of the socage tables, and more people could have lived in the county than the number indicated by them. As Ila writes, 'Therefore, one cannot be mistaken estimating those absent from the 1773 census to be 50 % right now. On the basis of this, the number of population in the county in 1773 is as follows:

The copyholder population in the tables was 10,187 families and 50,935 people; the deficit of the tables was 50 %, 25,467 people; the gentry amounted to 1,045 families and 5,225 people; the 19 % growth in the number of the gentry in 19 years was 19 %, 198 families and 992 people;

that is, altogether 82,619 people.⁸ Probably, this is not the exact number, either, but it is nearer to reality than if one only relied on the socage tables. In addition to natural growth, 18th century migration also increased county population. It mainly affected the major towns in the Jelšava district: Rožňava, Dobšiná and bigger municipalities along the River Hron.

Number of families and inhabitants in the districts of Gemer county⁹

	Number of families		Number of inhabitants
	1773	1785	1785
Putnok-Gemer district	1,181	3,698	18,756
Balog district	696	1,597	9,059
Širkovce-Hajnáčka district	971	2,409	14,895
Štítnik-Jelšava district	5,757	10,499	55,097
Ratková-Drienčany	1,495	2,155	11,744
Total:	10,100	20,358	119,551

In 1773, county settlements had an average population between 300 and 400.

At the beginning of the 18th century, 46,95 % of the taxpaying serfs had workstock in the county. The others were tenants or made a living as craftsmen. At the time of the socage reform, half socage was the most common in the southern districts of the county – which was the country average – while 1/3 of the Hungarian peasants had a quarter or smaller socage and 50 % of the serfs possessed workstock. In the northern districts, 2/3 of the population lived on socage of weak quality, unsuitable for farming. Here, quarter socage was the most common. In this region, there lived a large number of tenants making a living from charring, industry, trade or mining. After the socage reform, the northern part of

⁸ ILA, B.: *Gömör megye I*. The quote is on page 426 while the data taken from Ila in general are on pp. 419-426.

⁹ Based on several tables by Bálint Ila. ILA, B.: *Gömör megye I*, pp. 420-425.

the county became even more industrialised while the southern districts, mostly populated by Hungarians, made a living from traditional agriculture.¹⁰ The better quality land of the southern districts is also mentioned by Sándor Magda in his description of the country.¹¹

*Peasant statements*¹²

As mentioned above, peasant statements from 129 settlements, which are all in the Hungarian language with the exception of one made in German (Dobšiná), have been analysed. I was primarily interested in the legal status of the serfs, whether the settlements were inhabited by perpetual serfs or serfs who had the freedom of movement, what the difference in legal status meant in practice, and how the serfs themselves understood the two categories. I have already investigated this question in several counties with interesting outcomes.¹³ In relation to the legal status, I have examined the manner and amount of services – whether serfs paid tax under contract, *urbarium* or customary treatment –, and other conditions determining peasants' lives beyond their legal status.

Of the 129 settlements investigated, in 91, the inhabitants considered themselves to be perpetual serfs. It was only in 8 settlements that they considered themselves to have the freedom of movement. In 28 settlements, perpetual serfs and those having the freedom of movement lived mixed.

It is interesting to investigate what the serfs themselves understood by the categories of perpetual serfs and those having the freedom of movement. For Gemer county, I could not investigate this as here, peasants only stated the mere fact while in the counties I had investigated earlier, some kind of explanation was also given. In other counties, one can get the information that the serfs settling or settled there or the tenants had the freedom of movement while those living in one place for

¹⁰ ILA, B.: *Gömör megye I*, pp. 364-365.

¹¹ MAGDA, Pál: *Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. ('The latest statistical and geographical description of Hungary and the border guarding military regions') Pest, 1819. The part concerning Gemer county is published in reprint form in: CSORBA, Cs. (ed.): *Gömör vármegye katonai leírása*, p. 149.

¹² Peasant statements are analysed on the basis of the sources published by Péter Tóth. All the data are taken from them so the page number is only given in marked cases.

¹³ HORVÁTH, Z.: Örökös és szabadmenetelű jobbágyok, passim.

long, under the jurisdiction of one landlord, were perpetual serfs. It was sometimes the case that perpetual serfs did not have the freedom to move away but the status of perpetual serfs did not always involve this in itself. Historiography often identifies those who paid tax under contract with those who had the freedom of movement although the latter did not always pay tax under contract at all, or at least did not do so at the time when peasant statements were made during the socage reform. They sometimes paid taxes under an *urbarium* but more often under customary treatment while among perpetual serfs, the most common way was to pay tax under customary treatment but sometimes, they did it under an *urbarium* and there were also cases when they paid tax under contract. All this proves that local conditions were decisive: the person and economic management of the landlord, the geographical conditions of the area, and the serfs' economic possibilities. In Gemer county, perpetual serfs mostly stated only that the 'inhabitants of this locality are perpetual serfs' or 'the inhabitants of this locality are partly perpetual and partly non-perpetual serfs' or 'they have the freedom of movement'. Considering this, it is especially important how they paid taxes as this may take us closer to understanding the essence of their legal status provided there is a relation between legal status and the type of tax-paying.

Tax-paying of peasants having the freedom of movement

The 8 localities where inhabitants had the freedom of movement were the following: Hajnáčka, Dobšiná (German-speaking), Horná Bátka, Neporadza, Plešivec, Gemer, Sajópüspöki and Vlkyňa.

Those having the freedom of movement paid tax in the following way.

All the settlements fulfilled their obligations under customary treatment, which does not mean that their burdens would have been identical. The person of the landlord and the natural and economic potentials of the settlement determined what services serfs had to provide. The three-field system was widespread.

Hajnáčka – peasants paid taxes under customary treatment, they hunted, collected leaves and did weeding for the landlord but were free from any other taxes. All of them were tenants, they had no plough-land so did not give the ninth tithe. They went to the markets in Lučenec and Rimavská Sobota.

Dobšiná – there was an established customary treatment from 1725. All the peasants paid tax in money. The town was possessed by several landlords. They went to the markets in Jelšava and Rožňava. The town itself also had the privilege to hold markets. They had no other tax than what they paid in money, there was no labour obligation or ninth tithe but only church tithe.

Horná Bátka (there was one perpetual serf here, the others had the freedom of movement, it is therefore listed here) – they paid taxes under customary treatment. Both the serfs and the tenants did labour, paid 2 Forints as tax, and gave the seventh tithe of the autumn and spring crops. They went to the markets in Rimavská Sobota and Rožňava.

Neporadza – peasants fulfilled their obligations under customary treatment, the locality had several landlords, each of whom demanded labour from both the tenants and the serfs. They went out charring to Miskolc to hoe, and went to the markets of Miskolc, Rimavská Sobota and Rožňava. It was a curialis municipality. They did manual labour when they were required to. They gave no ninth but only seventh tithe and had no other taxes.

Plešivec – there was an established custom from 1754. The serfs and tenants paid 409 Rhenish guilders altogether. In addition, they mowed pastures and collected leaves. They had no explicit labour obligation, gave no ninth tithe and paid the church tithe in money. There were two tilting-mills in the outskirts, where they could earn money charring, could sell their goods in nearby markets (Rožňava, Smolník, Jelšava), and also had a market of their own.

Gemer – peasants paid tax under customary treatment, did labour with workstock with four towing cattle, gave ninth tithe for their plough-land and seventh tithe for their clearings, and paid church tithe in money every year.

Sajópuspöki – there was an established custom, the settlement paid 140 Rhenish guilders altogether. They gave neither ninth tithe nor presents. As a form of labour, they did carriage but did not know how many times.

Vlkyňa – peasants fulfilled their obligations under customary treatment, paying 110 Rhenish guilders together and did carriage and grinding in mills. There were both tenants and serfs in the settlement. Besides

carriage, they did no labour and owed no ninth tithe, either. They had income from going out charring to Sajószentpéter and Miskolc to hoe vineyards.

Summarising the tax-paying of serfs having the freedom of movement, the following conclusions can be drawn. The legal status, i. e. having the freedom of movement is identical. It is also the same that they all paid tax under established custom. There were settlements inhabited exclusively by tenants but in most cases, localities were co-inhabited by serfs and tenants. There were places where all the tax was paid in money but in general, there was a little labour and cash payment everywhere, there were places where peasants gave ninth tithe, there were places where they gave ninth and seventh or just seventh tithe and there were places where they were not obliged to give either. In addition to the services for the landlord, the inhabitants of each settlement went out charring and sold their products in markets, as well. Of the eight settlements, three were market towns (Gemer, Plešivec, Dobšiná). Thus, identical legal status did not result in identical tax-paying customs. It is evident that in the case of the individual settlements, 'deep drilling' type of investigations would be needed to analyse socage relations in a way covering every detail. Peasant statements gave no opportunity for this but as they were made at the same time, they make comparative investigation possible.

Tax-paying of perpetual serfs

Among the 91 settlements inhabited by perpetual serfs, there were five market towns (Rožňava, Jelšava, Štítnik, Revúca, Ratková) while the others were municipalities. The great majority of the settlements analysed were inhabited by perpetual serfs. As mentioned above, it does not turn out from the source what the serfs themselves thought about their perpetual serf status. In my opinion, such serfs lived in these localities who and whose ancestors had been living in the place for long, for decades or even for centuries. Typical was tax-paying under established custom, irrespective of what kind of and how much tax this meant. There were contracts in only a few places e.g. in the municipality of Licince, where peasants paid tax under a contract from 1760, paid money and bought off both labour and ninth tithe with money, as well. In spite of this, they were considered to be perpetual serfs and not serfs having

the freedom of movement. Levkuška had several landlords. One landlord's serfs also paid tax under contract, they paid cash and did a little labour, too. Another landlord's serfs only did labour under established custom while a third landlord demanded cash, seventh tithe and a little labour, as well. Thus the manner and character of tax-paying differed even within one municipality and only the legal status was identical. That is why I am of the opinion that in the mid and late 18th century, the status of perpetual serfs only showed the hereditary character of serfdom and was not related to bondedness. Interestingly, in Gemer county, no reference was made in the serfs' statements to either the freedom or prohibition of movement. In almost every settlement, peasants spoke about labour but they did not consider it intolerable: 'As we have not counted how many times we had to do labour, which so far has been tolerable, we do not know it. But we know that we fulfilled our serf obligations sometimes with four towing cattle and sometimes on foot around our landlords' manors, including the time of getting there.'¹⁴ Both serfs and tenants did labour. They did not give the number of labour days. 'They did labour as many times as the landlord required them to. Besides this, neither serfs nor tenants made any money payments to the landlord.'¹⁵ Giving ninth tithe was also typical, there were places where peasants bought it off with money but giving seventh tithe was more common. Peasants went out charring and went to the market from localities inhabited by perpetual serfs, too. They did not complain about high or intolerable burdens.

Tax-paying in localities with a mixed population

In 28 settlements, peasant statements indicated that their locality was inhabited by both perpetual serfs and serfs having the freedom of movement. These settlements were the following: Abovce, Ardovo, Bánréve, Číž, Čoltovo, Dúžava, Gemerček, Gemerská Panica, Gemerské Dechtáre, Hodejov, Kečovo, Kelemér, Král', Krásnohorská Dlhá Lúka, Krásnohorské Podhradie, Bohúňovo (Lekenye), Martinová, Mojín, Poszoba, Putnok, Radnovce, Rumince, Starňa, Szuhafő, Tornaľa, Zádor, Zádorfalva and Zubogy.

¹⁴ Peasant statement in Aggtelek. TÓTH, P.: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés*, p. 11.

¹⁵ Peasant statement in Uzovská Panica. TÓTH, P.: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés*, p. 208.

Of the 28 settlements, Putnok was the only market town while the others were municipalities. In one or two places, it was mentioned that more perpetual serfs lived there than serfs having the freedom of movement. It was only in one village that some explanation was given for the legal status: 'The permanent inhabitants of this locality are perpetual serfs while the tenants are partly perpetual serfs and partly have the freedom of movement.'¹⁶

In all the settlements, duties were prescribed by customary treatment. Prior to the unified socage of Maria Theresia, peasants had neither *urbarium* nor contract. However, the amount and manner of taxes was different. One exception was found: Krásnohorská Dlhá Lúka, where from 1769, serfs having the freedom of movement paid tax under contract while perpetual serfs under *urbarium* as a result of the socage reform. It is not known what exactly determined the serfs' duties prior to the socage reform but it is clear that the difference arising from legal status was also manifested in the manner of tax-paying, and the socage reform itself could also have taken legal differences into account. It was not typical to give ninth tithe, which occurred in a few places only. What is more, in one settlement, peasants stated that it had only been introduced after the socage reform. There were places where peasants stated that they bought off the ninth tithe with money and in other places, with labour, and in most places, they gave seventh tithe. There were cases when they gave ninth tithe for the plough-land and seventh tithe for the clearings (Král'). In most cases, the church tithe was bought off with money. Tax-paying in money occurred in most settlements but often along with and not instead of labour and tax in kind so both ways of tax-paying were present simultaneously. There was a marked difference with regard to taxes between perpetual serfs and serfs having the freedom of movement in only a few places. Here, Krásnohorská Dlhá Lúka can be mentioned as an exception. In these localities, going to the market was as typical as going out charring. In the majority of settlements, there lived both serfs and tenants but there were places, e.g. Zádor, where only tenants lived. The latter municipality is also interesting because it had four landlords. The tenants of three landlords did labour and those

¹⁶ Statement in Mojín municipality. TÓTH, P.: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés*, p. 131.

of one landlord only paid cash but it does not turn out who were perpetual serfs and who were serfs having the freedom of movement among them. Zádorfalva is also interesting. Here, only tenants lived, who did labour on foot and while talking about the lack of plough-land, they stated that they gave seventh tithe from the autumn and spring crops. Most probably, there is a logical explanation for this but it is not clear from the source.

Conclusions

To sum up the status of serfs, it can be said that there had been a kind of equalisation in duties by the time of the socage reform. There were no significant differences in either the manner of taxpaying or the amount of taxes. It cannot be stated that there were any conspicuous differences between the burdens of perpetual serfs and serfs who had the freedom of movement to the disadvantage of perpetual serfs. Prior to the unification of socage, peasants made no statement about the presence of urbarium in any of the 128 settlements. There were some cases of contracting but most common was the customary treatment (*usus*). The source contained no complaints about the increase of duties but the statements revealed that there had been an increase in the duties of serfs after the introduction of unified socage but it is also true that they had become more unified and transparent. I have underlined in several studies that although the survey with nine questions is extremely valuable as a source and is especially suitable for comparative studies as characteristics valid in one time segment can be deduced from it, in itself, it is not sufficient to reveal every aspect of peasant life. For this, it would be necessary to rely on a great many other sources, too.

Zhrnutie

Sedliacke obyvateľstvo Gemerskej stolice v čase urbárskej regulácie

V predloženej štúdii skúmame situáciu sedliackeho obyvateľstva Gemerskej stolice bezprostredne pred zavedením urbárskej regulácie na základe svedectiev sedliakov zaznamenaných počas urbárskej regulácie a urbárskych tabuliek.

Ak zhrnieme situáciu poddaných, môžeme konštatovať, že do čias zavedenia urbárskej regulácie došlo k istému zrovnoprávneniu tiarch. Ani v spôsobe, ani v kvantite zdaňovania už nie sú výraznejšie rozdiely.

Nemožno ani tvrdiť, že by medzi ěarchami dedičných poddaných a slobodných sedliakov boli očividné rozdiely, a to v neprospech dedičných poddaných. Pred jednotným urbárom sedliaci zo žiadnej zo 128 obcí nepodali svedectvo o existencii urbáru: sem-tam sa objavuje kontrakt, ale najrozšírenejší je zvyk (usus). V prameňoch sa nedočítame ani o sťažnostiach proti zvyšovaniu tiarch. Pritom zo svedectiev vyplýva, že po zavedení jednotného urbáru sa poddanské ěarchy zvýšili, aj keď sa stali jednotnejšie a prehľadnejšie. Vo viacerých štúdiách sme už zdôraznili, že dotazník s deviatimi otázkami, ktorý je mimoriadne cenným prameňom, sa osobitne hodí pre komparatívny výskum: môžeme totiž z neho extrahovať časovo súvisiace charakteristiky. Sám o sebe však nepostačuje na to, aby sme na základe neho odkryli všetky aspekty sedliackeho života – na to musíme využiť celý rad ďalších prameňov.

Leonard Stöckel a legenda o Ľubietovských mučeníkoch

BARNABÁS GUITMAN

*Historický ústav Filozofickej a spoločenskovednej fakulty Katolíckej univerzity
Petra Pázmánya (Piliscsaba, Maďarsko)*

Leonhard Stöckel and the legend of the martyrs of Ľubietová

Abstract: This paper examines the written sources concerning the legend of the Lutheran martyrs of Ľubietová. Unfortunately, any contemporary sources relating to the facts and events of 1526 and 1527 are not known today. Through the centuries the authenticity of the legend depended on whether the author describing it was Catholic or Protestant. The first references to the story appear from the second half of the sixteenth century in polemic literature. Then, from the seventeenth century, mainly Protestant writers and historians mentioned the events in greater detail. The most elaborated sources of the story of the pastor and teacher of Ľubietová are the following: a description attributed to Leonhard Stöckel from the beginning of the seventeenth century, and an entry by Štefan Xylander in the manuscript titled *Matricula Molleriana*. This paper also examines the differences between these two texts.

Keywords: Lutheran martyrs of Ľubietová, Zvolen county, Leonhard Stöckel, Martyr legend, Church history, source analysis

Pri výskumoch o pôsobení Leonharda Stöckela som zhruba pred desiatimi rokmi natrafil na príbeh o Ľubietovských evanjelických mučeníkoch,¹ ktorý je už celé storočia predmetom diskusií. Od začiatku 17. storočia sa totiž tento slávny bardejovský školský rektor viackrát uvádza ako autor pojednania o mučeníckej smrti kňaza a učiteľa z Ľubietovej. Na druhej strane som však doteraz neobjavil prameň o popravách na území Zvolenskej stolice datovaný do rovnakého obdobia ako zmienené

¹ Táto štúdia vychádza z mojich nasledujúcich prác publikovaných v maďarčine: GUITMAN, Barnabás: A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez. In: *A Duna vallomása. Tanulmányok Küfer István hetvenedik születésnapjára*. Eds. ÁBRAHÁM, Barna – PILECKY, Marcell. Piliscsaba: PPKE BTK, 2006, s. 177-186; GUITMAN, Barnabás: A libetbányai vértanúk történetének szöveggyűjteménye. In: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15. – 19. században*. Eds. FAZAKAS, Gergely Tamás – IMRE, Mihály – SZÁRAZ, Orsolya. Debrecen: Debreceni Egyetemi, 2015, s. 41-49.

udalosti, ktorý by hodnoverne podoprel mučenícku legendu šírenú evanjelickými autormi. V tejto štúdii sumarizujem svoj doterajší výskum týkajúci sa tohto včasnoproteštantského príbehu o mučeníkoch. Chcem nájsť odpoveď na otázku textovej tradície príbehu, pomocou doteraz nepreskúmaných prameňov sa pokúsím o verifikáciu textu považované- ho za pôvodnejší prameň. Ďalej, na základe známych aj novoobjavených historických prameňov ako aj odbornej literatúry podrobím analýze aj historické pozadie udalosti, resp. naformulujem nové otázky.

Dôveryhodnosť celého príbehu a jeho hodnotenie po celé storočia záviselo od toho, či ho prezentoval katolícky alebo protestantský autor. Staršie katolícke stanovisko z 19. storočia pregnantne formuluje článok z *Új Magyar Sion*, ktorého autor píše: „Dokonca nemáme ani jeden jediný príklad na to, že by niekoho v Uhorsku po roku 1526 potrestali smrťou za jeho protestantské vierovyznanie.“² Na začiatku 20. storočia sa už zdalo, že sa stanoviská zblížili, a tak mohol Sándor Payr spokojne vyhlásiť, že táto polemika sa definitívne uzavrela.³ Hodnovernosť príbehu neskôr uznal Gyula Szekfű a po ňom aj Egyed Hermann a Gusztáv Heckenast, aj keď sa ani jeden z nich nedotkol protichodných faktov z jednotlivých opisov udalosti. Zato všetci traja sa domnievali, že dôvodom drakonického trestu nebolo lipnutie na Lutherovom učení, ale omnoho pravdepodobnejšie účasť na baníckom povstaní.⁴

Podľa mojich vedomostí bola prvou štúdiou, ktorá dôkladne preskúmala mučeníctvo duchovného a učiteľa z Ľubietovej a pokúsila sa zorientovať v rannonovovekých a novovekých správach o tejto udalosti, práca Petra Ratkoša z roku 1964.⁵ Vo svojej štúdii dospel k záveru, že

² VESZPRÉMI [krstné meno chýba]: „Lutherani comburantur“. In: *Új Magyar Sion*, roč. 11 (1880), č. 6, s. 411.

³ PAYR, Sándor: *Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 10). Budapest: Luther-Társaság, 1929, s. 6.

⁴ Gyula Szekfű v medzivojnovom období napísal: Kráľ Ján dal v roku 1527 popravíť Ľubietovského kňaza Filipa Nikolaiho spolu s učiteľom Gregorom skôr pre ich účasť v baníckej vzbure než pre ich novú vieru. HÓMAN, Bálint – SZEKFŰ, Gyula: *Magyar Történet IV*. Budapest: Kiralyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928, s. 251; HECKENAST, Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés. In: *Századok*, roč. 86 (1952), č. 2, s. 396; HERMANN, Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Aurora Könyvek, 1973, s. 206.

⁵ RATKOŠ, Peter: Vznik povesti o Ľubietovských martýroch. In: *Historica. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 15 (1964), č. 1, s. 199-211.

tento príbeh je legendou, ktorá vznikla uprostred plamenných vieroučných polemík a zakladala sa na jedinej krátkej zmienke v knihe kázni Conrada Cordata. Ratkoš však nepreskúmal všetky pramene uchovávané v maďarských archívoch a edície prameňov, ktoré publikoval, obsahovali viacero chybných prepísaných miest, resp. preklepov. Z toho dôvodu si niektoré jeho hypotézy vyžadujú upresnenie. Ani slovenská evanjelická cirkevná historiografia si neosvojila Ratkošov záver: v syntéze z roku 1998 sa objavuje tradičné vyrozprávanie zodpovedajúce evanjelickému pohľadu.⁶

V ďalšom uvediem v niektorých prípadoch len predpokladaný chronologický prehľad prameňov, ktoré pre nás uchovali pamiatku na spomínané udalosti zo Zvolenskej stolice.⁷ Pri zmapovaní rukopisných, resp. starších tlačených prameňov ma usmernil predovšetkým inventár Pétera Kulcsára, ale aj odkazy z poznámkového aparátu v cirkevných dejinách Jenőa Zoványiho⁸ a už v zmienenej Ratkošovej štúdii. Tieto pramene možno rozdeliť na dve skupiny: kratšie referencie k tejto téme nájdeme v polemickej literatúre k vierovyznaniu a potom od začiatku 17. storočia uvádzajú obsažnejšie zmienky o udalosti protestantskí zberatelia prameňov, resp. dejepisci.

Chronologicky prvý údaj si môžeme prečítať v už zmienenej postilile Conrada Cordata⁹ vydané v roku 1556. Cordatova strohá poznámka sa však nezmieňuje o duchovnom, podľa neho vtedy vo Zvolene upálili školského rektora.¹⁰

⁶ VESELY, Daniel: *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*. Bratislava: Evanjelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 1998, s. 37.

⁷ Súhrnný zoznam prameňov referujúcich o príbehu Ľubietovských mučeníkov sa nachádza na konci štúdie.

⁸ KULCSÁR, Péter: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Budapest: Balassi, 2003, s. 674; ZOVÁNYI, Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest: Genius, 1922, s. 101.

⁹ PAYR, Sándor: *Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja*. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 5. sz.) Budapest: Luther Társaság, 1928.; PAYR, S.: *Cordatus Konrád könyvecskéje*, c. d.

¹⁰ „Die Ev. Gregorien von Bragman, Ev. Hansen Baumgartner aus dem Landte ob der Ens und einen Schulmeyster im Alten Sol verbrandten, aufrichtige und rechte Christen.“ Cituje PAYR, S. *Cordatus Konrád budai*, c. d., s. 5; CORDATUS, Conrad: *Auflegung der Euangelien / an Sontagen unn fürnembsten Festen [...] / Durch Conradum Cordatum / der heyligen Schrifft Doctor. Sampt einer Vorrede Philippi Melanthonis*. II. Nürnberg: Georg Merkel, Johann Vomberg & Ulrich Neuber, 1556, s. 361.

Presnú dobu vzniku nasledujúcich dvoch textov si môžeme len odvodiť, nakoľko ich starostlivé ruky prepísali na prázdne strany dvoch kníh vytlačených v druhej polovici 16. storočia.

Jeden text sa nachádza na konci Sambucovej edície Bonfiniho diela vydaného v roku 1568 v Bazileji. Príslušný zväzok sa v súčasnosti nachádza v Somogyi-könyvtár v Segedíne a jeho prvým vlastníkom na základe posesorského záznamu bol Banskobystričan Johannes Georgius Grynaeus.¹¹ Kniha sa zrejme ešte v prvej polovici 17. storočia nachádzala v Banskej Bystrici, lebo o tom svedčí krátky opis požiaru mesta v roku 1631 na titulnej strane. Opis Ľubietovských udalostí obsahovo zodpovedá textu, ktorý neskôr pripísali Stöckelovi, resp. ktorý sa rozšíril v prepise Johanna Buria. V samotnom zázname sa však nespomína meno autora, ani dátum zápisu.

Spísanie druhého textu sa muselo odohrať až po roku 1584, pretože jeho rukopisný záznam sa nachádza na verze posledného listu knihy vytlačenej v tomto roku.¹² Tento prameň, ktorý sa nachádza v budapeštianskej Országos Széchényi Könyvtár (ďalej len: OSZK), obsahuje viacero zaujímavostí. Napríklad, že v ňom môžeme nájsť zriedkavo sa vyskytujúce grécke (παραστάτης = spolubojovník), resp. latinské (taeter = škaredý) slovo, ktoré sú v neskorších opisoch nahradené celkom skomolenými, pomýlenými alebo preformulovanými výrazmi. Jedinou variantnou výnimkou z týchto skomolenín je text nachádzajúci sa v 27. zväzku 36-zväzkového súboru odpisov rôznych textov, ktorý na konci 80-tych a na začiatku 90-tych rokov 18. storočia zostavil Ľubietovský duchovný Jozef Schulek.¹³ V ňom sú obe slová uvedené správne.¹⁴ Podľa

¹¹ O Grynaeovi pozri: KLEIN, Johannes Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, III. Pest: Hornyánszky, 1873, s. 164-165.

¹² Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis. In: BUCHOLZER, Abraham: *Chronologia*. Gorlicii: Fritschius, 1584. Rukopisný zápis na verze posledného listu knihy. (OSZK, Fol. Lat. 3900.)

¹³ Jozef Schulek pôsobil ako učiteľ a evanjelický duchovný vo viacerých mestách, a v posledných 18 rokoch jeho života to bola Ľubietová. Pramenný materiál, ktorý zhromaždil v 36 zväzkoch, a ktorý má mimoriadnu hodnotu pre cirkevné dejiny, sa nachádza v Evagélius Országos Levéltár (ďalej len: EOL).

¹⁴ STOECKEL, Leonhard: *Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth-Bányensis cum Rectore Loci anno 1527. subiit*. In: *Collectanea, ad illustrandam Historiam*

môjho názoru môže byť tento odpis najbližšie k pôvodnému stratenému, resp. doposiaľ neobjavenému Stöckelovmu rukopisu.

Ďalšou zaujímavosťou záznamu z OSZK je to, že jeho autor pripojil na margu starozákonné odkazy v biblickej češtine a tiež aj majuskuly „E“ a „L“ nachádzajúce sa na poškodenej titulnej strane, v súvislosti s ktorými mi napadlo, že tento text mohla zapísať ruka práve toho Eliáša Lániho, ktorý sa o predmetných udalostiach zmienil aj v jednom zo svojich tlačou vydaných prác. Eliáš Láni sa prvýkrát odvolal na Stöckela ako zdroj informácií o týchto udalostiach vo svojom vieroučnom polemicom diele vydanom v roku 1612 pod pseudonymom *Petrus Petschius*.¹⁵ Láni opisuje udalosť, ktorú datuje 24. augusta 1527 takto: „Zachoval sa list, ktorý získal Leonhard Stöckel, v ktorom sa uvádza, ako boli za odmietnutie vzývania pomoci od Márie upálení a spopolnení Ľubietovský duchovný a učiteľ, jeden vo Zvolene, druhý v Dobrej Nive.“

Hoci Stöckelovo autorstvo žiaden dobový dokument nepotvrďuje, tvrdenie zhruba o dve generácie mladšieho Lániho môže legitimizovať to, že Stöckel, ktorý ako bardejovský školský rektor spolu so svojim kolegom duchovným Michaelom Radaschinom realizoval Melanchthonov a Lutherov systém práce, mohol v mučeníctve Ľubietovského duchovného a učiteľa vidieť inšpiratívny vzor hoden zvečnenia.

Ak pripustíme, že autorom pôvodného textu je naozaj Stöckel, potom musíme dodať aj to, že už najstaršie verzie textu, ktoré sa dajú datovať na koniec 16. a začiatok 17. storočia, sú skôr prepracovanou podobou než verným prepisom predpokladaného pôvodného Stöckelovho diela. U Stöckela totiž ešte výraz katolícka cirkev neoznačoval cirkev uznávajúcu moc pápeža, ale samotné formujúce sa evanjelické vierovyznanie a na odporcov reformácie používal označenie pápeženci. Naproti tomu sa v texte rozprávajúcom príbeh Ľubietovských martýrov, ktorý sa v zmysle tradície pripisuje rektorovi bardejovskej školy, vyskytuje pojem

Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787 – 1792. congesta. Tom. XXVII. (EOL, V. 57), s. 161-164.

¹⁵ „Exstat etiam literis a Leonhardo Stöckelio proditum, quo pacto et pastor ecclesiae Libet-hensis et scholae ejusdem rector ob denegatum Mariae invocationis honorem vivi ustulati et incinerati fuerint, alter Veterosolii, alter prope Dobronam. Anno 1527. aug. 24.“ PET-SCHIUS, Petrus [LANI, Elias]: *Malleus Peniculi Papistici adversus Apologiam Solensis synodi editi*. Cassoviae: Fischer, 1612, s. 9; RATKOŠ, c. d., s. 200.

katolícka cirkev v intenciách, v akých sa zaužíval od konca 16. storočia.¹⁶

Peter Pázmány, ktorý reagoval na spis Eliáša Lániho za katolícku stranu, sformuloval v súvislosti s príbehom o mučeníkoch isté pochybnosti. Považujem však za dôležité upozorniť na to, že ho nespochybňuje v celej miere: nevyvracia fakt o trestoch smrti a ich počte, ani identitu autora správy pojednávajúcej o tejto udalosti:

„Onedlho nato cituje svedectvo Stöckela (ctihodného, významného a dôveryhodného muža), ktorý napísal, že za odmietnutie vyzývania pomoci od Márie upálili jedného duchovného a jedného učiteľa v Dobrej Nive a vo Zvolene. [...] Narodil som sa uprostred Uhorska a som zbehlý vo všetkých záležitostiach našej krajiny: pokiaľ mi pamäť siaha, nedokážem si spomenúť na nikoho z minulých čias, ktorého by pre jeho luteránsku vieru prísnejšie potrestali. Nedokážem zaujať stanovisko k Stöckelovi, či si to vymyslel, alebo vyrozprával skutočnú udalosť.“¹⁷

Približne v rovnakom čase ako vznikla kniha Eliáša Lániho, znamenal správu o martýroch do *Matricul-y Mollerian-y* pod názvom *Martyres Hungariae* superintendent spišsko-šarišského evanjelického dištriktu Štefan Xylander. Tento text sa nachádza v druhom zväzku *Cirkevnohistorických pamiatok*.¹⁸ V ňom si v protiklade k Lániho strohej poznámke môžeme prečítať úplnú históriu udalosti, ktorá sa však v niekoľkých podstatných bodoch, ako na to ďalej poukážem, rozchádza so Stöckelovým rozprávaním.

¹⁶ Napríklad: „Spočiatku ich napomínali, aby zapreli svoje diabolské kacírstvo a vrátili sa do náruče katolíckej cirkvi.“ („Monent primum eos, ut sathanica illa haeresi abjurata, redeant in Ecclesiae Catholicae gremium“).

¹⁷ „Non multo post Stöckelium (gravem, superi, ac fide dignum virum) testem laudat, Dobronae et Veterosolii, ob denegatam Mariae invocationem, Pastorem, et Scholarcham ustulatum, scribentem. (...) In media ego natus Ungaria, nec domesticarum rerum nostrum undequaque imperitus: neminem retro acti temporis cursu nominari memini, in quem ob fidei Lutheranam gravius sit animadversum. De Stöckelio, somniet, an rem gestam narret, non habeo dicere.“ IEMICIUS, Ioannes [PÁZMÁNY, Péter]: Logi alogi, quibus Baptae calamosphactae Peniculum Papporum Solnensis conciliabuli et Hyperapisten legitimae Antilogiae vellicant. Posonii, [typ. archiepiscopalis] 1612. In: PÁZMÁNY, Péter: *Opera omnia*, VI. Rec. Ioannes KISS. Budapestini: Typ. Regiae Scientiarum Universitatis, 1904, s. 323-324.

¹⁸ Edícia textu: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* = *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae Hungariae religionis*, II. Eds. BUNYITAY, Vince – KARÁCSONYI, János – RAPAICS, Raymund. Budapest: Szent István Társulat, 1902 – 1912, s. 424.

Nasledujúcim textom je rukopis vydaný v roku 1886 Josefom Rydelom, ktorý sa nachádza v jednom zväzku rukopisov z dedičstva Sama Chalúpku, a ktorý je dnes majetkom Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich.¹⁹ Je to najstaršia verzia rukopisu opatrená presným datovaním (4. máj 1624), ktorý sa v podstatných bodoch zhoduje s textom pripisovaným Stöckelovi.

Prípad spomína vo svojej knihe s názvom *Ignea Veritatis Columna...* aj syn Eliáša Lániho Daniel.²⁰ Na rozdiel od svojho otca, ktorý datuje smrť duchovného na 24. augusta, on uvádza 22. august ako dátum popravy učiteľa.

Aj historiograf Johannes Burius vo svojom diele *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae* publikoval ten variant textu rozprávania, ktorý väčšina prameňov považuje za Stöckleovu pôvodinu,²¹ a s ktorého ďalšími verziami sa môžeme stretnúť vo viacerých rukopisoch.²² K Buriovmu textu z roku 1677 pripojil v roku 1727 Burius ml. marginálne poznámky a s týmito korekciami potom tento opis prevzal v roku 1742 Michael Rotarides.²³

Neskôr o tejto záležitosti okrem iných písali Andreas Schmal, Joannes Ribini, Johann Samuel Klein. Texty, ktoré si u nich možno prečítať,

¹⁹ RYDEL, Joseph: *Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner im Sohler Comitate vom 24. August 1527*. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, 1886, s. 43-46.

²⁰ „Sicut in patria nostra Pastor ecclesiae Libetensis in Montanis Civitatibus et Scholae ejusdem Rector ob denegatum Mariae invocationis honorem, viti ustulati sunt Anno 1527. die 22. Augusta, alter Vetu Solie in foro, alter prope arce Dobronem. Isti et alii similes non sunt haeretici sed martyres.“ LANI, Daniel: *Ignea Veritatis Columna...* Wittenbergae: Wendt, 1654, s. 558.

²¹ Ribini sa napríklad vyjadruje takto: „Hactenus Burius, qui ad libros ecclesiasticos Vallenses M. S. provocat, et simul Leonhardi Stöckelii testimonium profert. [...] Rem indubitate ita evenisse, mihi quidem amicus fide dignissimus, firmissime asseveravit, cui tragicam historicam, in ipso Libethensium regesto, quod alias matricem vocare solent, legere licuit.“ RIBINI, Joannes: *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III. I. Posonii: Carolus Gottlob Lippert*, 1787, s. 20.

²² Časť textu z Buriovej práce, ktorá sa týka Lubietovčanov, publikoval Ratkoš v už citovanej štúdii (RATKOŠ, s. 201-203). Do vydania *Micae* z roku 1864 sa Lubietovský príbeh nedostal. BURIUS, Johannes: *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae*. Posonii: Wigand, 1864. Znenie Buriovhovho textu vychádza z rukopisných odpisov uvedených v prílohe, ktoré sa nachádzajú v Bratislave, Ostrihome a v Rábe.

²³ Rukopisné dielo ROTARIDES, Michael: *Micae micarum Burianarum collectae a. s. 1742* cituje RATKOŠ, c. d., s. 203.

sú parafrázami toho, čo zaznamenal aj Burius. Na *Matriculu Mollerianu* sa však ani jeden z nich neodvoláva, resp. to neuvádza.²⁴

Ratkoš vo svojej štúdii publikoval predpokladaný archetyp Buriiovho textu, ktorého fundamentom je podľa neho rukopisný prepis z polovice 17. storočia, ktorý sa zachoval v Ľubietovskom evanjelickom archíve. Ďalej na základe Buriiovho rukopisu publikoval aj úvod, ktorý svojím rozsahom takmer zodpovedá samotnému textu.²⁵ Táto rekonštruovaná verzia však, ako som už naznačil vyššie v texte, neobstojí. Popri častých tlačových chybách a preklepoch (napr. namiesto „sex“ uvádza „ex“) som pri porovnaní s rukopismi, ktoré sa nachádzajú v Budapešti a v Segedíne, objavil viacero takých štylistických, gramatických a zároveň aj obsahových rozdielov, ktoré podľa môjho názoru ponúkajú priestor na textovú rekonštrukciu pôvodnejšej verzie. Ako som už uviedol, po porovnaní jednotlivých textových verzií považujem za najpôvodnejšie znenie Schulekov odpis z konca 18. storočia, ktorý publikujem v prílohe tejto štúdie.

Nakoniec by bolo dobré stručne objasniť aj historické pozadie týchto udalostí. Či je teda mučenícka smrť Ľubietovského učiteľa a duchovného legendou alebo skutočnosťou? Otázkou však je aj to, či sa dajú vyriešiť rozpory medzi vyrozprávaním príbehu, ktorý sa nachádza v matrike spišských farárov a Stöckelovým podaním? Problémom môže byť aj to, ak sa poprava naozaj uskutočnila, či potom súvisela so zákonným článkom č. 4 z roku 1525 účinným necelých desať mesiacov, ktorý nariadil upaľovanie luteránov?²⁶

Stöckel, autor príbehu, ktorý prepísal Schulek, sa podľa opisu

²⁴ SCHMAL, Andreas: *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia*, 1765. In: FABÓ, András: *A magyarországi ág. h. evangélikusok tört. emlékei*. II. Pest: Osterlamm Károly, 1863, s. 184-187.; RIBINI: *Memorabilia I.*, 1787, c. d., s. 19-20.; KLEIN, Johannes Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. I. Leipzig und Ofen: Diebold und Lindauer, 1789, s. 24.

²⁵ RATKOŠ, c. d., s. 202.

²⁶ Ohľadom otázky reálneho uplatňovania tohto zákonného článku pozri obširnejšie CSEPREGI, Zoltán: 'Lutherani omnes comburantur': Legenda, források, rekonstrukció. In: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15. – 19. században*. Eds. FAZAKAS, Gergely Tamás – IMRE, Mihály – SZÁRAZ, Orsolya. Debrecen: Debreceni Egyetemi, 2015, s. 30-40.

dozvedel o udalostiach od očitých svedkov.²⁷ Rozprávanie sa začína baníckym povstaním, ktorého potlačením vojvoda Zápoľský poveril Michala Szobiho, magistra Štefana (Werbőczyho) a Gašpara Raškaya. Mimochodom, ako opis prechádza rukami jednotlivých dejepiscov, menia sa mená týchto komisárov. U Buria ml.: Mihael Czobor, majster Stephanus, Caspar Rudkay; u Kleina: M. Czobor, Stephan Magocz a Kasper Ratkay; u Hornyánszkyho: Mihael Czobor, Stephanus Magacz, Caspar Ratkay; u Heckenasta: Michal Szobi, Štefan Magócsi, Gašpar Raškay.²⁸

Podľa opisu zmienení zmocnenci zbraňami prinútili Ľubietovčanov, aby im vydali svojho duchovného Nikolaia a učiteľa. Popri menách kráľovských komisárov však neistota panuje aj u mien obetí. Podľa Ratkoša sa v pôvodnom texte nespomínalo žiadne meno. To si vymysleli až neskôr, v druhej polovici 17. storočia. V rozpore s tým sa však v dokumente OSZK signovanej Fol. Lat. 3900, ktorý možno datovať na koniec 16. a začiatok 17. storočia, objavuje meno duchovného: Nicolai – Nicolaus. Ďalej Schulek vo svojej zbierke prameňov publikoval na základe vlastných výpiskov matriku špaňodolinskej (Herrenggrund) školy. V nej nájdeme aj záznam, podľa ktorého istí Philip Nicolay a N. Gregory po roku 1524 odišli zo Španej Doliny do Ľubietovej.²⁹ Pokiaľ je tento prepis hodnoverný, potom aj mená učiteľa a duchovného treba považovať za hodnoverné.

Podľa rozprávania sa kňazovi podarilo uniknúť a objavili ho až po poprave rektora, ktorá sa podľa tradície uskutočnila 22. augusta 1526 vo Zvolene. Zápoľského komisári zadržali aj niekoľko mešťanov ako rukojemníkov, ale vyslancom banských miest sa po úpenlivých prosbách podarilo vymôcť ich prepustenie na slobodu. Vo veci kňaza, ktorého medzitým zadržali, nevedeli vyniesť rozsudok, preto sa rozhodli, že ho

²⁷ „Sed nos referamus ea tantum, quae hic apud nos Veterosolii et Dobronae facta sunt, ea fide, qua nobis relatum est ab iis, qui meminere et oculati testes fuere.” STOECKEL, c. d., s. 161.

²⁸ Tamže, s. 203; KLEIN, *Nachrichten*, c. d., s. 25; HORNYÁNSZKY, Viktor: *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*. Pest: Hummel, 1863, s. 117. HECKENAST, c. d., s. 395.

²⁹ *Fragmenta Matriculae Scholae Ev. Vallis-Dominorum, quae ex authentica Anno demum 1800 Josephus Schulek, Eccl. pt. Lybeth Banyensis VDM depromsit*. In: *Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Comitatus Zoliensis fragmenta historica collecta a Josepho Schulek, annis 1795 – 1813*, s. 796. (EOL V. 73.)

prevezú do Budína. Ale neďaleko Dobronivského hradu zmenili názor a upálili aj jeho. Schulekov spis to datuje na 3. februára 1528. Viaceré verzie však popri dátume 22. august 1527 datujú deň popravy duchovného na 24. augusta. Možno pripustiť, že zmienka sviatku sv. Bartolomeja bola zámernou úpravou, ktorá mala odkazovať na udalosti z Francúzska z 24. augusta 1578.³⁰

Datovanie na koniec leta 1527, nech je to 22. či 24. august, je najslabším bodom rozprávania. Dobové pramene totiž jednoznačne vyvracajú tvrdenie, že sa v danej dobe vojvodskí-kráľovskí úradníci zdržiavali na území Zvolenskej stolice. Síce Werbőczy sa po svojom odvolaní v roku 1526 stiahol spolu s Michalom Szobim na svoje dobronivské panstvo, ale podľa prameňov sa už v lete 1527 zdržiaval v tábore kráľa Jána.³¹ Michal Szobi zas umrel práve v tom roku na jar. Gašpar Raškay sa pravdepodobne takisto zdržiaval v blízkosti kráľa, hoci faktom je, že aj on mal majetky vo Zvolenskej stolici. Datovanie do roku 1528 zas ešte jednoznačnejšie vylučuje možnosť, že by Jánovi komisári mohli byť zodpovední za rozsudky.

Xylanderova verzia príbehu nespomína vyslancov banských miest, opisuje však úpenlivé prosby manželky učiteľa, ktorý bol otcom dvoch detí. Zároveň v parafráze na Nový Zákon pridáva element charakteru legendy, keď vraví, že využijúc príležitosť pri hranici obesili aj dvoch zločincov, ktorým poskytol kňaz už umiestnený na hranici duchovnú útechu: kým jeden z nich oľutoval, druhý ho vysmial. V protiklade so správou pripisovanou Stöckelovi nazýva text zaznamenaný v *Matricula Molleriana* oboch mučeníkov Gregormi a ich smrť nedáva do súvisu s baníckym povstaním z predchádzajúceho roka: zodpovednosť pripisuje v osobe hradného kapitána Krištofa Thurna³² výlučne miestnej – Zvolenskej vrchnos-

³⁰ Porovnaj RATKOŠ, c. d., s. 209.

³¹ Werbőczy datuje list poľskému vicekancelárovi Tomickemu takto: „ex castris regiis prope Pesth positis, decima septima die mensis Augusti anno domini 1527.“ *Acta Tomiciana. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae, ... Sigismundi I. regis Poloniae*, I – XVIII. Ed. Stanisław GÓRSKI. Poznaniae – Wratislaviae – Cracoviae: Bibliothecae Kornicensis, Instituti Nationalis Ossoliniani, 1852 – 1906, 1957 – 1999, IX, Nr. 251.

³² Krištof Thurn (niekde uvádzaný chybné ako Thury) bol zvolenský úradníkom kráľovnej Márie, ktorý sem prišiel zo Štajerska. V rokoch 1530 – 1535 bol komendátorom hronskobeňadického opátstva. Zomrel v roku 1542 počas obliehania Budína, ktorému velil Roggendorf. SÖRÖS, Pongrácz: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története: a Magyar*

ti.³³

Štajerčan Krištof Thurn v roku 1527 ako oddaný služobník Márie a Ferdinanda obsadil zvolenské majetky Zápoľského prívržencov.³⁴ Avšak Ratkoš vylučuje možnosť, že by Thurn zohral nejakú úlohu pri vynešení rozsudkov, pretože podľa jedného prameňa z roku 1541 bol prívržencom reformácie. To však nie je obстоjný argument, veď ten kto v roku 1541 podporoval reformáciu, mohol ešte v roku 1527 bez všetkých zábran prenasledovať akékoľvek prejavy reformačného hnutia.³⁵ V banskobystrickom archíve sa nachádzajú dva listy datované vo Viedni v roku 1539, z ktorých vyplýva, že vzťahy medzi Ľubietovskými mešťanmi a Thurnom boli vyslovene nepriateľské.³⁶ Mešťania vo viacerých prípadoch vzniesli proti Krištofovi Thurnovi u kráľa Ferdinanda sťažnosť pre poškodzovanie mestských slobôd. Okrem iného sa ponosovali na to, že kapitán dal svojvoľne viacerých z nich uväzniť, plienil majetky mesta a svojimi vojakmi ich rôznymi spôsobmi obmedzoval pri výkone každodenných prác. Panovník vo svojich listoch nariadil obvinenému Thurnovi, aby neobťažoval mešťanov, ale skôr ochraňoval a podporoval.³⁷

V prípade protirečiacich si dátumov sú možné dve vysvetlenia: buď v záležitosti Ľubietovčanov konali skutočne Jánovi ľudia, potom sa to však muselo odohrať ešte pred bitkou pri Moháči a tieto udalosti charakteru legendy sa zrodili počas potlačenia banskobystrického banícke-

kereszténység, királyság és Benczés-Rend fönnállásának kilenczszázados emlékére, 12. zväzok, 2. časť. Budapest: Stephaneum, 1912, s. 115.; VERESS, Endre: *Izabella királyné 1519 – 1559*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1901, s. 170.

³³ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae Hungariae religionis*, II. Eds. BUNYITAY, Vince – KARÁCSONYI, János – RA-PAICS, Raymund. Budapest: Szent István Társulat, 1902 – 1912, s. 424.

³⁴ Uhorský snem, ktorý sa v roku 1542 zišiel v Banskej Bystrici, tieto majetky odňal z rúk jeho dedičov a vrátil ich do vlastníctva pôvodných majiteľov. *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1526 – 1608. évi törvénygyűjtemény*, IV. Eds. KOLOSVÁRI, Sándor – ÓVÁRI, Kelemen – MÁRKUS, Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899, s. 63.

³⁵ RATKOŠ, c. d., s. 206.

³⁶ Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Magistrát mesta Ľubietová, 1282 – 1885. ML 41 1/10 a ML 42.

³⁷ Napríklad v liste z 2. júla 1539. „Quamobrem tibi verum mandamus, sub poena indignationis nostrae, ut ab eiusmodi indignitatibus infestationique civium nostrarum desistas ab occupandisque bonis ac iuribus ipsorum abstineas, certum enim hoc habeas, si plures ad nos de eiusmodi indignitatibus querimoniae venerint, aliter consultemus his civium nostrorum gravaminibus et iniuriis.“

ho povstania. Veď nastolenie poriadku sa v roku 1525 uskutočnilo skutočne pod Werbőczyho velením a v jeho prípade niet ani pochyb, že sa od počiatku jednoznačne a aktívne staval proti Lutherovej reformácii.³⁸ V takomto prípade bude chybné datovanie v Stöckelovej správe. V druhom prípade, ak za správne budeme považovať datovanie, potom z nejakého dôvodu Stöckel, resp. jeho pramene chceli prišiiť rolu diablovho nástroja miesto Štajerčana Krištofa Thurna, ktorý zomrel počas obliehania Budína v roku 1542, prívržencom Zápoľského, ktorých ani Bardejovčania obzvlášť neobľubovali. Núka sa však aj tretia možnosť, že učiteľa popravili ešte pred Moháčom, resp. bezprostredne po bitke, v prvých mesiacoch Zápoľského vlády. Neskôr uväzneného duchovného zas odsúdila už vrchnosť z Ferdinandovej strany. Toto riešenie by vysvetľovalo aj šesťmesačný posun medzi oboma popravami v Schulekovom odpise a súčasne by vysvetľovalo aj to, prečo Cordatus spomína len učiteľovu mučenícku smrť.

V súhrne moje skúmanie viedlo k nasledujúcim výsledkom. Preskúmal som početné, doteraz neznáme, resp. nepreskúmané verzie textu príbehu o mučeníkoch, ktorého autorom podľa tradície bol Leonhard Stöckel – ich zoznam uvádzam v prílohe k tejto štúdii. Na základe toho som dospel k záveru, že najpôvodnejšou verziou textu môže byť relatívne neskorá Schulekova kópia z 18. storočia. Z hľadiska identifikácie mien mučeníkov považujem za dôležitý záznam týkajúci sa špaňodolinskej školy, ktorý možno takisto spojiť s menom Jozefa Schuleka. Obsahuje totiž mená oboch neskoršie popravených osôb (Philip Nicolay, N. Gregory). Potvrďuje to predpoklad, že obaja mučeníci, ktorí sa objavujú v Ľubietovskom príbehu, mohli byť reálnymi historickými postavami. Stöckelov variant textu a text, ktorý sa nachádza v *Matricule Molleriane*, sa však zároveň v mnohých ohľadoch rozchádzajú. Rozpory týchto dvoch verzií príbehu ma viedli k naformulovaniu nových otázok, ktoré treba zodpovedať, a zároveň aj k návrhom na ich riešenie. Som presvedčený, že v maďarských, ale aj v slovenských či iných zahraničných archívoch sa ešte ukrývajú dobové dokumenty, na základe ktorých by sme sa mohli dostať bližšie k presnej odpovedi na otázku, prečo a koho rukou museli Ľubietovskí duchovní a učiteľ položiť svoje životy.

³⁸ HANUY, Ferenc: A lutheránizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt (Első közlemény). In: *Katholikus Szemle*, roč. 20 (1906), č. 3, s. 252-253.

Príloha

Memorabilis et notatu digna Relatio Historica de Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore eiusdem, qui uterque (hic Veterosolii ad statuum publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam) sunt concremati et martyrii coronam consecuti. Anno a nativitati Cri[sti] MDXXVII.³⁹

Valde prodest martyrum exempla ac eorum memoriam in Eccl(esi)a exstare, eaque studio et diligenti opera saepius animis h[omi]num inculcare ut penitus animis inhaereant ne fractae imbecilliorum mentes facile se patiantur se suppliciis a doctrina Chri[stiana] deterri et excuti.

Ac constantia confessorum ac fortitudo martyrum confirmat alios non solum, quia miraculum est, quo Deus ostendit se robur addere infirmis⁴⁰ contra terrores et supplicia et praesentiam suam multipliciter declarat: sed etiam, quia celsitudo animorum in his, qui supplicia placide sustinent, ostendit Evangelium efficax esse in ipsis et semen esse Dei, quo inchoatur vita aeterna, justitia et laetitia. Quare optime de Eccl(esi)a merentur, qui scriptis suis posteritati, martyria piorum fide bona conservant. Et mirum est profecto nationes alias Christianas suorum martyria accuratiori diligentia consignare, nostram vero patriam⁴¹ suorum ingrato silentio praeterire qualia fortassis plura exstant quam credi possent. Sed nos referamus ea tantum, quae hic apud nos Veterosolii et Dobronae facta sunt, ea fide, qua nobis relatum est ab iis, qui meminere et oculati testes fuere.⁴²

Anno 1527. metallici Novisolienses saepius questi tardius quam par esset sibi satisfieri, seque sua fraudari mercede, consensu unanimi, Regis infra villam⁴³ armati consedere, sed Joannes Scepusiensis Vajvoda Tran-

³⁹ Ratkoš (Burius): MDXXVII, 22. et 24. Augusti ex variis documentis MSS – tis collatum M. J. Burio.

⁴⁰ Ratkoš (Burius): chýba: infirmis.

⁴¹ Ratkoš (Burius): nostram vero patriam helyett Hungariam vero.

⁴² Ratkoš (Burius): Nos referemus ea tantum, quae in nostro comitatu Zoliensi ante sesqui saeculum accidere ea fide qua in agendis et libris ecclesiarum nostrarum publicis consignerunt illi, qui ab oculatis testibus relata haec ipsa habuere, nobisque reliquere; Burius ml.: ante sesqui saeculum helyett: ante duo plus minus saecula.

⁴³ Ratkoš (Burius): Regis infra villam vulgo Kyriall Falva. (Král'ová)

sylvaniae (Rex) expeditis, Michaële Szobi, magistro Stephano et Gasparo Ratskay demandavit, ut sopito tumultu, rem componant.⁴⁴

Inclarescere tum incipiebat in Hungaria, praecipue in Montanis Civitatibus lux Evangelii, sed obscurius apud Libethenses tamen faciliiori progressu opera R[evere]ndi cuiusdam Nicolai, Ministri Verbi Divini, qui fuit vir doctus et masculo animo, adjuncto sibi velut parastata⁴⁵ Rectore Scholae loci ejusdem, viro religionis sincerioris studiosissimo.

Dolebat Sathanas⁴⁶ suas sensim pelli tenebras, neque prius quievit, quam per sua flabella incendisset hosce Regni Commisarios, ut in istos novos sectatores saevire inciperent: missis itaque suis apparitoribus, a Libethensibus Eccl(esi)ae ministrum exposcunt sibi dari, in quem, ut in haereticum sceleratissimum, ex officio et fide, qua sunt devincti Cath. animadvertunt. Renuunt illi primum, et ministro, ut se in locum tutiorem recipiat tantisper dum impetus iste resideat, consulunt. Paret is, et montes quos vocant veteres⁴⁷ migravit. Commisarii, quos jam diximus suas administros manu armata Libethenses invadere praecipuiunt. Capti sunt itaque ex ordine Senatorum sex, unaque cum Rectore Scholae, qui sibi incautius cavit, Veterosolium bini et bini, catenis vincti adducuntur. Examinantur in religione, veritatem fatentur ingenue et aperte. Monent primum eos, ut sathanica illa haeresi abjurata, redeant in Eccl(esi)ae Catholicae gremium, recusant illi, veritatem contra conscientiam abnegare, hominis esse fanatici, asserentes.

Minis tum eos abstertere tentant, sed nullo prorsus effectū. Quos cum usque adeo constantes vident haereticos, et qui igne sunt digni, palam, nullo contradicente, proclamant.⁴⁸

Rapitur ad rogum, qui ad statuam publicam⁴⁹ aggressus fuit, Scho-

⁴⁴ Podľa Ratkošovej štúdie začína pôvodný text od tohto miesta. (RATKOŠ 1964, s. 201).

⁴⁵ Doslovný význam slova: παραστάτης: spolubojovník. Správne figuruje v nasledujúcich verziách: Fol. Lat. 3900.; v alfabete: RYDEL, c. d., s. 45.; „parasaty“ dodatočne opravené na „parastata“: OSZK Fol. Lat. 3415. Nemohlo ísť o bežne užívané slovo. V texte edovanom Ratkošom absentuje, namiesto neho sa nachádza *fideli*. V ostatných verziách sa nachádza výraz parasaty, dokonca aj u Schuleka: EOL V. 73.

⁴⁶ Schulek EOL V. 73.: vypúšťa polovicu vety poukazujúcu na diabla pokúšanie.

⁴⁷ Schulek EOL V. 73.: montes quos vocant veteres (Staré Hory).

⁴⁸ Tento odstavec a v Schulekovom rukopise nachádza pravdepodobne v dôsledku omylu až za nasledujúcim odstavcom, kým ostatné verzie ho uvádzajú jednotne pred týmto odstavcom. Jedine na tomto mieste som preto Schulekov rukopis emendoval.

⁴⁹ Ratkoš: qui ad statuam (vulgo pranger).

lae moderator tanquam qui et confidentius responsaret adversariis et ad constantiam suos cives hortaretur animosius, qui rogo cum impositus in carpento quodam esset, acclamabatur, ut Mariam, tanquam suam Patronam et Advocatam compellaret, fore ut hoc pacto liber evadat: quod ut faciat, se adduci nullatenus passus est, Jesum Christum suum interventorem⁵⁰ unicum, in quo solo acquiescat, nec alios exoptet, agnoscens. Constanti tum animo perfert supplicium et inter preces animam exhalat die 22. Aug. 1527.⁵¹

Spectatum fuerant producti et senatores victi, quibus etiam minitati sunt, eos eundem vitae exitum manere, nisi ministrum Eccl(esi)ae suae patefaciant et ex latibulis producant, ipsique poenitentia seria repudiatis erroribus se denuo matri Eccl(esi)ae incorporent.

Veniunt interea Legati Montanarum Civitatum et pro captivis intercedunt, neve ad supplicium cum illis properetur, obnixie orant, quod etiam impetrant.

Non potiunt autem minister diu latere productus ex fodinis loci, in quem concesserat, in manus inquisitorum venit. Hinc postquam diu multumque deliberassent, Budam ad Regem una abducendum censent. Progressi uno milliari ad Dobronyam Castellum usque (nescio, quo spirito eos exagitante) mutant animum. Varie ubi tum dehortati illum sunt a proposito, utque redeat per sacra obtestantur, impunitatem pollicentur, beneficiis allicere student, gratiam et Regis favorem prolixè offerunt, aut si quod majus et igne, poena denique inferni, avocare pertentant, sed Dei spiritu eum confortante, invictus intrepidusque permanet. Stat sententia, quod Deus velit, sumque paratus tetriorem⁵² etiam mortem subire (addit praeterea) se sibi bene esse conscium, se verum ad coelestem patriam iter tenere, nec expedire, ut gradum revocet. Seque nihil morari ipsorum aut Regis quoque in se futuram quam promittant, benevolentiam, se praeferre Christi Sui Salvatoris⁵³ gratiam, et impensum erga quosvis, qui vera fide ad ipsum confugiunt

⁵⁰ Ratkoš: namiesto interventorem: intercessarem.

⁵¹ Ratkoš: chýba dátum.

⁵² Ratkoš namiesto: sumque paratus tetriorem: sequi paratus deteriore. Zodpovedajúci tvar slova *taeter* píše väčšina prameňov chybne, resp. ho nahrádza výrazom *deterior*. Výnimkou je: OSZK Fol. Lat. 3900. Schulek vo svojom druhom spise použil taktiež koruptelu *deterior*. (EOL. V. 73.).

⁵³ Ratkoš: namiesto Christi Sui Salvatoris: Salvatoris sui Christi.

amorem, nihil insuper se terrori flammis gehenae, Christum esse suum refrigerium, qui sit ipsum in coelestem patriam translaturus, simulac hisce flammis dissolvetur.

Quo responso accepto, inquisitores ipsum cremare iubent. Sic in vera filii Dei agnitione, professione invocationeque mortuus est, quod factum est ipso die 3. Februar A. 1528⁵⁴. (Leonhardus Stoekelius)⁵⁵

Zoznam prameňov obsahujúcich príbeh o ľubietovských mučeníkoch

De Ministro Ecclesiae Libetensis, Scholae Rectore loci ejusdem Martyribus, qui uterque cremati sunt, et quidem Veterizolii ad Statuam Publicam, ille vero inter Castellum et pagum Dobronam Anno Christi 1527 die 24. August. In: BONFINI, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Basileae: Oporiniana, 1568, s. 923-[924]. (Somogyi-könyvtár Szeged, G.e.9.)

Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis ... In: BUCHOLZER, Abraham: *Chronologi*. Gorlicii: Fritschius, 1584. (OSZK, Fol. Lat. 3900.)

Martyres Hungariae. In: *Matricula Molleriana*. Edícia *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* = *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae Hungariae religionis*, II. Eds. BUNYITAY, Vince – KARÁCSONYI, János – RAPAICS, Raymund. Budapest: Szent István Társulat, 1902 – 1912, s. 389-461, 424.

De Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore loci ejusdem, Martyribus, quorum uterque cremati sunt, et hic quidem Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam Anno Chr. 1527. 24. Aug. Edícia RYDEL, c. d.

De ministro ecclesiae Libethensi et scholae rectore loci ejusdem martyribus, qui uterque cremati sunt et hic quidem Veterozolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et pagum Dobronam anno Christi 1527,

⁵⁴ Ratkoš: neuvádza datovanie; OSZK Fol. Lat. 3900. uvádza rovnaké datovanie; v ostatných verziách: in ipso die S. Bartholomaei Apostoli A.D. 1527.

⁵⁵ Spomedzi všetkých textových verzií príbehu sa jedine u Schuleka (EOL V. 57.) objavuje Stöckel ako jej autor. To určite nie je Schulekova interpolácia, žiaľ zdroj tejto informácie nevyznačil.

die 24. Augusti. In: BURIUS, Johannes: *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae*, 61v–62. (Lyceálna knižnica v Bratislave). Edícia RATKOŠ, c. d., s. 201–202.

Memorable martyrium duorum in Hungaria veritatis evangelicae testium Nicolai unius pastoris Lubethensis, et alterius rectoris scholae Lubethensis, qui uterque cremati sunt ... anno d. MDXXVII, 22. et 24. Augusti, ex variis documentis manuscriptis collatum M. J. Burio. In: ROTARIDES, Michael: *Micae micarum Burianarum collectae a. s. MDCCXLII.*, s. 509–512. (Lyceálna knižnica v Bratislave), Edícia RATKOŠ, c. d., s. 202–203.

Martyrium Evangelicarum in Hungaria. De Ministro Ecclesiae Libetensis et Scholae Rectore Loci ejusdem Maryribus, qui uterque cremati sunt, et hic quidem Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter Castellum et Pagum Dobronam Anno Christi 1527. 24. Aug. (Lyceálna knižnica v Bratislave, Rukopis 5. zv. Acta historiae patriae IV. No. 1.)⁵⁶

BURIUS, Johannes (?): Memorable supplicium de duobus primis in Montanis Hungariae Civitatibus Evangelii propagatoribus sumptum. Erant illi minister ecclesiae Libetensis Nicolaus et scholae rector loci ejusdem, ambo martyres ... anno Christi 1527. 24. Augusti. In: *Auctorum allegata, qui de statu Regni Hungariae et Transylvaniae naturali, historico, tam civili quam ecclesiastico, politico, geographico etc. in scriptis suis mentionem aliquam fecerunt.* Tom. I, s. 145–148. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény Hist.I.kkkk/43.)

BURIUS, Johannes: Memorable Supplicium de duobus primis in Montanis Hungariae Civitatibus Evangelii Propugnatoribus sumptum: Erant ipsi Minister Ecclesiae Libetensis, Nicolaus, et Scholae Rector Loci ejusdem, ambo Martyres, uterque cremati sunt, et hic quidem Vetro Solii, ad statuam publicam, seu cyppum, ille vero inter Castellum et Pagum Dobronam 1527. In: *Varia*, s. 304–310. (Győri Egyházmegyei Könyvtár és Kincstár H.XX.a.48.)

Memorabilis... relatio historica de ministro ecclesiae Libethensi. In:

⁵⁶ Ďakujem Andrásovi Péterovi Szabóovi, že ma upozornil na tento rukopis, ako aj za to, že mi dal k dispozícii jeho xerokópiu.

CZEMANKA, Andreas: *Congeries variorum manuscriptorum ...* Tarnov, 18. sz., 1v-3. (OSZK, Fol. Lat. 3415.)

STOECKEL, Leonhard: *Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth-Bányensis cum Rectore Loci anno 1527. subiit.* In: *Collectanea, ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787 – 1792. congesta*, Tomus XXVII, s. 161-164. (Evangélikus Országos Levéltár V. 57. Edícia GUITMAN, *A libetbányai*, c. d., s. 181-183.)

SCHULEK, Joseph: *Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Inclyti Comitatus Zoliensis Fragmenta historica*, s. 255-256. (Evangélikus Országos Levéltár, V. 73.)

Historia de ministro ecclesiae Libethiensis ...ex matricula ecclesiae Libethiensis exscripta. In: *Fasciculus miscellaneus rerum ad historiam Hungariae et Transilvaniae spectantium. Saec. XVII-XIX*, s. 101-102. (OSZK, Fol. Lat. 321.)

De Ministro Ecclesiae Libethensis, et Scholae Rectore loci ejusdem, Martyribus, quorum, uterque crematus est, hic quidem Veterosolii ad Statuam infamem publicam, ille vero inter Castellum et oppidum Dobronam, Anno Chr. 1527. Historia ex Matrica Ecclesiae Libethbanyensis exscripta. (Evangélikus Országos Levéltár, Ia 1. 6.)

Preklad: Imrich Nagy

Cestopisné záznamy belgického jezuitu F.-X. de Feller o stredoslovenskej banskej oblasti

MARTINA JASÍKOVÁ – PATRIK KUNEC

Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Travel records of the Belgian Jesuit F.-X. de Feller of the Central Slovak Mining Area

Abstract: The aim of this study is to present to the readers selected passages from the travelogue of the Jesuit of Belgian origin François-Xavier de Feller (1735 – 1802), who spent nearly five years in the Hungarian Kingdom (1765 – 1769) as a teacher at the Jesuit college in Trnava. At this time, Feller traveled through the various regions of kingdom and made detailed records (probably in the form of a diary), which at the end of his life he transferred to the form of a compact travelogue, published posthumously (in 1820) in two volumes. In the introductory part of the study we present his brief biography and also the characteristics of his records which focus on localities that lie in today's Slovak territory. This introduction part is followed by the translation of selected passages from the 1st volume of his travelogue, to which we have added some explanatory comments. On the one hand these notes should bring the reader closer to the less clear facts, but at the same time they also should somehow evaluate the information value of his records. Based on the content analysis we can assume that Feller was a curious and sensible traveler, he was very interested in natural sciences, especially in botany and mineralogy, but also in mining, metallurgy, and the latest technological processes applied in mining and metallurgy. In some of the translated passages, however, the limits of his thinking penetrate on the surface, which was influenced not only by the level of knowledge in his times but also by his rigid Catholic worldview (the negative characteristics of the Protestant churches and their teachings are frequent in his work). The passages of Feller's travelogue dealing with Slovakia have not yet been described in more detail in the Slovak historiography, although they contain interesting references about the Central Slovak region and the mining activities carried out here.

Keywords: Travelogue – François-Xavier de Feller – Central Slovak Mining Area – The Hungarian Kingdom – 18th Century History

Možno konštatovať, že Uhorsko sa v priebehu 18. storočia stalo krajinou zaujímavou pre západoeurópskych cestovateľov, ktorí o svojich cestách a pobytoch zanechali cestopisné záznamy rozličnej formy a obsahu. Väčšinou však išlo o krátkodobejšie návštevy v trvaní niekoľkých

dní či týždňov, ktoré mali často konkrétny cieľ – príkladom môžu byť študijné cesty banských a hutníckych odborníkov do stredoslovenských banských miest.¹ Len málo cestovateľov v krajine žilo dlhšie obdobie a precestovalo rôzne regióny územne rozsiahleho Uhorského kráľovstva. Jedným z nich bol jezuita belgického pôvodu François-Xavier de Feller (1735 – 1802), ktorý v Uhorsku strávil takmer päť rokov (1765 – 1769) ako pedagóg na trnavskom seminári a jezuitskom kolégiu. Feller sa najmä v období zimných a letných prázdnin často vydával na potulky do rôznych regiónov Uhorska a precestoval takmer všetky jeho historické regióny (okrem Haliče). Na svojich cestách si písal podrobné poznámky, neskôr prepísané do podoby uceleného cestopisu, ktorý však počas života nestihol publikovať.² Zo slovenských historikov Fellerov cestopis do istej miery analyzovala len Henrieta Žažová, ktorá z neho prezentovala opis Trnavy.³ Pritom jeho cestopis je plný zaujímavých informácií a pozoruhodných detailov – samozrejme, s ambivalentnou informačnou hodnotou – o slovenských mestách, o niektorých hradoch a zámkoch, o geologických pozoruhodnostiach, faune, flóre, ale aj spôsobe života a zvykoch obyvateľstva. Feller ako vzdelaný muž so záujmom o geológiu, mineralógiu a banské technológie venoval značnú pozornosť aj baníctvu v stredoslovenskej oblasti. Táto materiálová štúdia si dáva za cieľ priblížiť čitateľom v komentovaných preložených výňatkoch jeho záznamy

¹ KONEČNÝ, P.: *Cestopisy európskych odborníkov ako forma komunikácie poznania o baníctve a hutníctve v Uhorsku, 1651-1759*. In: *Montánna história, ročenka o dejinách baníctva a hutníctva*, vol. VII., 2014, s. 200-239.

² Fellerov dvojväzbový cestopis je zatiaľ v slovenskej historiografii málo skúmaným prameňom, obsah jeho cestopisu veľmi stručne priblížil iba Ján Tibenský v jeho prehľadovej monografii o cestopisoch *Slovensko očami Európy 900 – 1850*: TIBENSKÝ, J.: *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava : AEP, 2003, s. 182-183. Tibenský sa k tlačenej verzii Fellerovho cestopisu nedostal, opisoval ho na základe práce G. Birkása: *Francia utazók Magyarországon: Voyageurs français en Hongrie*. In: *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio philologica*. Szeged: Universitatis Szegediensis, 1948, 228 s. Fellerovu osobnosť a dielo približuje ešte štúdia *Un jésuite belge en Hongrie au siècle des «lumières»*, ktorej autorom je bruselský univerzitný profesor Roland Mortier: MORTIER, R.: *Un jésuite belge en Hongrie au siècle des «lumières»*. In: *Hungarian Studies*, vol. 2. Budapest: Akadémia Kiadó, 1985, s. 213-223. Dostupné na internete: http://epa.oszk.hu/01400/01462/00002/pdf/1985_2_213-223.pdf.

³ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise Františka Xaviera de Feller (1765 – 1769)*. In: *FONS TYRNAVIENSIS VI*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015, s. 139-144.

o stredoslovenských banských mestách a menších lokalitách.⁴

Ešte predtým si však dovoľíme F.-X. de Felleru predstaviť aspoň v krátkom biografickom medailóne, ktorý je vytvorený najmä na podklade jeho stručnej biografie, publikovanej v roku 1802⁵, a tiež na základe niekoľkých encyklopedických hesiel.⁶

François-Xavier de Feller sa narodil do rodiny vládneho tajomníka v Rakúskom Nizozemsku Dominiqua de Felleru, ktorý bol začiatkom 40-tych rokov povýšený Máriou Teréziou do šľachtického stavu. Detstvo strávil mladý Feller v meste Luxembourg, kde sa o neho staral starý otec z matkinej strany. Od roku 1752 pokračoval v štúdiu filozofie na jezuitskej škole v Remeši (Reims), ale preukázal tiež osobitité nadanie pre štúdium geometrie a fyziky. Prostredie školy ho ovplyvnilo natoľko, že sa v roku 1754 ako 19-ročný stal novicom v ráde jezuitov v meste Tournai. Po ukončení štúdia sa venoval učiteľskej praxi, najprv ako profesor rétoriky a poézie v mestách Luxembourg a Liège (1757 – 1762), a následne opäť v Luxembourgu, kde pôsobil už ako profesor teológie. Feller mal výnimočnú pamäť, údajne vedel spamäti recitovať dlhé pasáže zo Svätého

⁴ Text štúdie je vytvorený z textu diplomovej práce Mgr. Martiny Jasíkovskej „Uhorské realie v cestopise François-Xavier de Felleru“, ktorá bola úspešne obhájená na katedre histórie FF UMB v máji 2017. Školiteľom diplomantky bol Mgr. Patrik Kunec, PhD.

⁵ DESDOYARTS, P.-J.: *Notice sur la vie et les ouvrages de monsieur l'abbé de Feller*. Liege : Lemarié, 1802, 24 s. Dostupné na internete: https://books.google.sk/books/about/Notice_sur_la_vie_et_les_ouvrages_de_mon.html?id=yxcbAAAAQAAJ&redir_esc=y.

⁶ Napr.: VERCURYSSE, J.: *François Xavier de Feller (1735 – 1802)*. In: *Dictionnaire des journalistes (1600 – 1789)*. Dostupné na internete: <http://dictionnaire-journalistes.gazettes18e.fr/journaliste/300-francois-xavier-de-feller>; SPRUNCK, A.: *François-Xavier de Feller*. In: MERSCH, J. (ed. gen.): *Biographie nationale du pays de Luxembourg depuis ses origines jusqu'à nos jours*. Luxembourg : Imprimerie de la Cour, 1947, zv. I., s. 123 – 254; dostupné on-line: http://www.luxemburgensia.bnl.lu/cgi/luxonline1_2.pl?action=idc&sid=luxbio&vol=01&chapter=5; O'NEILL, CH. E., DOMINGUEZ, J. M. (eds.): *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas, 2001, zväzok II., s. 1388-1389. Dostupné na internete:

https://books.google.sk/books?id=bEm8WXQXmYwC&pg=PA1389&lpg=PA1389&dq=de+feller+bansk%C3%A1+bystrica&source=bl&ots=FJK-zsOWP9&sig=d8Q1N2mj6D6Q_T_dRo1PSNx5FgM&hl=sk&sa=X&ved=0ahUKEwi54Ky3pLnQAhXCPRQKH6YD9IQ6AEIIDA#v=onepage&q=de%20feller%20bansk%C3%A1%20bystrica&f=false.

písma, ale aj básne od Vergília, Horácia a iných rímskych klasikov. V septembri roku 1764 v Luxembourgu zložil rehoľné sľuby a stal sa riadnym členom jezuitského rádu.

Stalo sa tak v čase, keď rád prežíval obdobie všeobecnej kritiky zo strany osvietenských filozofov, ale aj stupňujúceho sa tlaku štátnej moci. V rokoch 1763-1764 bol vo Francúzsku na základe kráľovských ediktov jezuitský rád rozpustený a mnoho z francúzskych spolubratov prúdilo do kolégií v Rakúskom Nizozemsku. Tie však začali byť preplnené a aby sa uvoľnilo miesto, odchádzali jezuiti slúžiť inam. François-Xavier de Feller sa rozhodol pre Trnavu, kde vyučoval francúzštinu v kňazskom seminári a pravdepodobne aj na tamomšom kolégiu.⁷ Okrem Trnavy pobýval Feller na prelome rokov 1766 a 1767 aj v Banskej Bystrici a neskôr pôsobil ako vychovávateľ u grófa Štefana Andrásyho (1731 – 1812). Ako bolo spomínané, počas pobytu v Uhorsku v rokoch 1765 až 1770 využil obdobie prázdnin na cestovanie, po Slovensku hodne cestoval na prelome rokov 1766 a 1767, keď pôsobil v Bystrici. Okrem Uhorska v tomto období Feller navštívil aj Rakúsko, Čechy, južné Poľsko (Malopoľsko) a severné Taliansko. Neskôr ho jeho cesty zaviedli aj do Švajčiarska, východného Francúzska, južného Nemecka a Holandska. Pravdepodobne počas každej cesty si robil detailné poznámky do zápisníkov, ktoré neskôr previedol do formy cestopisu (publikovaného však až po jeho smrti).

Asi začiatkom roku 1770 sa Feller vrátil do Rakúskeho Nizozemska a nechal sa vysvätiť za kňaza. Jeden rok bol profesorom v mestečku Nivelles a ďalšie dva roky kazateľom na jezuitskom kolégiu v Liège (1772 – 1773). Po rozpustení jezuitského rádu v roku 1773 sa začal naplno venovať písaniu a žurnalistike. Ako uvádza Henrieta Žažová *„písal teologické, filozofické a literárne články, redigoval niekoľko časopisov, ktoré z politických dôvodov zanikali. Periodiká mali encyklopedický charakter, obsahovali state z teológie, prírodných vied, geografie, histórie, humanitných vied, aktuálne politické správy. V rakúskej časti Belgicka bol typickým predstaviteľom rigoristického a ultramontánneho katolicizmu, nepriateľom osvietenských filozofov a jansenitov. V politických záležitostiach sa hlásil k reakčným názorom, preto*

⁷ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 18.

*cisár Jozef II. zakázal vydávanie ním redigovaných novín.*⁸ Počas celého života bol Feller aktívnym spisovateľom, pričom jeho žánrový rozsah siaha od publikovaných kázni cez náboženské polemiky, filozofické a prírodovedné traktáty až po biografické slovníky, zemepisné príručky a spomínaný rozsiahly cestopis (má rozsah takmer 1100 tlačených strán!). Dvadsať rokov (1774 – 1794) Feller redigoval vlastný časopis s názvom *Journal historique et littéraire* [Historický a literárny časopis], do ktorého aj dominantne prispieval. Periodikum niekoľkokrát zmenilo miesto vydávania kvôli cenzúre alebo hrozbám vyšších úradov, pretože na stránkach periodika sa Feller často kriticky vyjadroval najmä k osvietenským reformám rímsko-nemeckého cisára Jozefa II.

Z jeho viacerých knižných publikácií má asi najväčšiu hodnotu *Catéchisme philosophique, ou recueil d'observations propres à défendre la religion chrétienne contre ses ennemis* [Filozofický katechizmus alebo zbierka vlastných pozorovaní na obranu kresťanskej viery pred jej nepriateľmi], v ktorom – ako naznačuje názov – autor argumentačne vyvracal výhrady voči kresťanskému náboženstvu a bránil postavenie cirkvi i jezuitského rádu. Feller Dielo Feller vydal pod pseudonymom Flexier de Reval prvýkrát v Liège v roku 1773, neskôr vyšlo v ďalších vydaniach. Populárnym dielom bol aj 6-dielny biografický slovník s názvom *Dictionnaire historique, ou Histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par le génie, les talents, les vertus, les erreurs, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours* [Historický slovník, alebo stručné dejiny ľudí, ktorí získali meno svojím géniom, talentom, cnosťou, chybami od začiatku sveta až do dnešných čias], ktorý publikoval v rokoch 1781 – 1784. Obsahuje heslá venované významným dejinným postavám od biblických čias až po autorovu prítomnosť. Viaceré heslá však boli doslovne prebrané z iných dobových diel, takže Feller bol obvinený z plagiátorstva.

Po vystúpení nespokojných stavov v Rakúskom Nizozemsku v roku 1789 sa Feller stal jednou z vedúcich postáv odboja proti reformnej a centralizačnej politike Jozefa II.⁹ Po potlačení nepokojov

⁸ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise Františka Xaviera de Felleri (1765 – 1769)*. In: FONS TYRNAVENSIS VI. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015, s. 143.

⁹ Cisár Svätej ríše rímskej národa nemeckého Jozef II. (cisárom od roku 1765) bol známy svojimi reformami, ktoré zásadne reformovali aj v rakúsku časť Nizozemska. Spoločnosť tieto zmeny neprijímala s nadšením a od roku 1787 v krajine nastala výbušná atmosféra,

v Brabantsku sa Feller rozhodol odísť do Maastrichtu na belgicko-holandských hraniciach, ktorý opustil až o päť rokov neskôr v dôsledku blížiacej sa intervenčnej rakúskej armády. Tentoraz odišiel do vestfálskeho Paderbornu k miestnemu biskupovi, ktorý mu zveril do rúk vzdelávanie v tamomšom kolégiu (1794 – 1796). Poslednýkrát sa sťahoval v roku 1797 do bavorského Regensburgu, kde robil spoločníka biskupovi z Freisingu a Regensburgu Josephovi Konradovi von Schroffenbergovi. Feller skonal v Regensburgu dňa 23. mája 1802 vo veku 67 rokov.

Charakteristika Fellerových cestopisných zápiskov o stredoslovenskej banskej oblasti

Feller svoje cesty podniknuté na uhorskom území v druhej polovici 60-tych rokov 18. storočia zachytil v poznámkach a následne v rukopisnom texte, ktorý vyšiel tlačou v dvoch zväzkoch až v roku 1820 pod názvom *Itinéraire, ou Voyages de M. L'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe* [Itinerár, alebo cesty abbého de Feller v rozličných častiach Európy].¹⁰ Podľa historičky Henriety Žažovej „z literárneho hľadiska cestopis nie je obzvlášť kvalitný, dojmy z ciest a opisy miest sú pretkané dlhými filozofickými úvahami a latinskými citátmi najmä z evanjelií a prác antických autorov, napríklad z Horatia. V texte alebo na margu Feller často uvádza zdroje údajov (časopisy, názvy kníh a pod.) a poznámky pod čiarou, ktoré dopĺňajú hlavný text.“¹¹

Cestopis má dve časti, v prvej Feller zaznamenáva poznatky zo svojho pôsobenia v Uhorsku a Sedmohradsku v rokoch 1765 – 1769. Zážitky popisuje vo forme osobného denníka, ale na mnohých miestach ich doplnil na základe neskorších skúseností a často sledované javy porovnával s tými z jeho domoviny. Druhá časť obsahuje poznámky z cesty po Nemecku, Švajčiarsku a iných krajinách Európy, ktoré navštívil v rokoch 1769 – 1791. Záznamy v cestopise sú radené chronologicky

pričom v rôznych častiach krajiny vznikali nepokoje. 31. 12. 1789 boli v Brabantsku zverejnené tri nariadenia, ktoré deklarovali, že len tamojšie stavy sú držiteľmi zvrchovanej moci v krajine a zároveň vyzývali stavy v ostatných provinciách, aby sa k nim pripojili.

¹⁰ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages de Mr. L'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe: en Hongrie, en Transylvanie, en Esclavonie, en Bohème, en Pologne, en Italie, en Suisse, en Allemagne, en France, en Hollande, aux Pays-Bas, au Pays de Liège, etc.* Paris – Liège: Auguste Delalain – Fr. Lemarié, 1820, 2 zväzky, 507 s. a 578 s. Diela sú dostupné aj na internete (na stránke <http://books.google.com>).

¹¹ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise...*, c.d., s. 139.

a po krátkych Fellerových spomienkach na videné pozoruhodnosti v detstve a mladosti začínajú práve cestou do Uhorska na jar 1765. Fellerove zápisky sú značne nejednotné, opisy videných lokalít nemajú pevnú štruktúru. Feller je často veľmi stručný a pri opisoch skratkovitý, málokedy venuje opisu mesta alebo dediny viac ako pár riadkov. Zvyčajne spomenie polohu mesta, dominantné stavby (pevnosť, hrad, chrám, univerzitu a pod.), pri šľachtických sídlach uvádza ich majiteľov, ktorí boli často jeho hosťiteľmi. V cestopise dotýkajúcom sa Uhorska pomerne často uvádza zaujímavosti z oblasti geografie, tamojšej fauny a flóry, ťažby rúd, ale – čo robí jeho záznamy zvlášť zaujímavými – opisuje aj zvyky ľudu, podobu ich náboženstva alebo všeobecne cirkevné pomery (ako bývalý príslušník jezuitského rádu je samozrejme veľmi kritický k protestantizmu). Feller sa v texte pomerne často odvoláva na iné literárne alebo aj vedecké diela, publikované od polovice 16. storočia do jeho súčasnosti (pri opise Trnavy napríklad cituje z básnického diela Jána Sambuca *Emblemata* z roku 1569). Text cestopisu je „vyzdobený“ odkazmi na antické poetické diela takých autorov, ako bol Vergílius alebo Ovídius.¹²

Na Slovensku François-Xavier de Feller navštívil a v cestopise zmienil 60 obcí a miest. Stretol sa s členmi významných šľachtických rodov ako boli Forgáchovci, Pálffyovci, Andrassyovci, Szunyoghovci a ďalší. Zvyčajne sa zastavoval na miestach, kde pôsobili jezuiti, ktorí mu často poskytli nocľah. Pri cestovaní Uhorskom venoval značnú pozornosť banským mestám a lokalitám, na našom území to boli najmä stredoslovenské a spišské mestá. Oblasť stredného Slovenska bola pre Felleru ako človeka, ktorý sa zaujímal o banskú činnosť, geológiu a mineralógiu, obzvlášť zaujímavá, a preto nie je prekvapením, že jej vo svojom cestopise venoval rozsiahle state. Okrem dojmov si z týchto miest odniesol aj mnoho vzácných minerálov do vlastnej zbierky.¹³

Prvé zmienky o slovenských lokalitách v jeho cestopise sa viažu k rokom 1765 a 1766, sú však veľmi stručné (zvyčajne pozostávajú z troch až piatich kratších viet). Kremnicu Feller spomína niekoľkými slovami, hodnotil ju ako škaredé mesto uprostred vysokých hôr,

¹² V barokových dielach 18. storočia, a to aj odbornej povahy, to bol častý jav. Autori častým citovaním antických autorov preukazovali svoju literárnu erudíciu a kultúrny rozhľad.

¹³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 21.

v ktorom sa nachádza mincovňa.¹⁴ Pri jeho druhej ceste do Kremnice videl metódu, akou sa oddeľovalo zlato od striebra s pomocou destilačného prístroja a lúčavky kráľovskej, v kráľovskej mincovni si pozrel techniku, akou sa razili mince.¹⁵ Zaujímavejšie bolo pre Felleru prostredie na druhej strane Kremnických vrchov – Banská Bystrica a jej okolité banské obce. O Bystrici Feller sa v celom cestopise vyjadroval veľmi pozitívne. Považoval ju za malé, pekné a príjemne situované mesto, v ktorom mali jezuiti svoje kolégium.¹⁶ Zmienil sa tiež o tom, že cez mesto tiekla rieka Hron, po ktorej bolo splavované drevo potrebné pre hutnícku činnosť. Na rieke bola diagonálne postavená hrádza, ktorá drevo zachytávala.¹⁷ Bol si pozrieť aj stroje slúžiace na spracovanie kovov.¹⁸ Podľa Felleru bol v Banskej Bystrici, v rieke Hron, ale aj na ďalších miestach Uhorska, bežný výskyt mramoru popolavej farby.¹⁹ 29. októbra 1766 Feller vo svojom zázname uviedol zaujímavú poznámku o tom, že v Bystrici vypestovali gigantický chren. Od miestnych ľudí sa dozvedel, že konzumácia postrúhaného chrenu vraj vylieči koliku a zúžené cievy, chrenový obklad na čelo zase zbaví človeka bolesti hlavy.²⁰ 5. februára 1767 išiel na výlet do jaskyne neďaleko Banskej Bystrice. Nachádzala sa v kopci, cez ktorý sa dalo prejsť na Španiu dolinu.²¹

V súvislosti s Banskou Bystricou si Feller všimol, že v nej žilo mnoho luteránov, ktorých kňazi nosili čierne rúcha s bielym golierom. Spomenul tiež veľký požiar v roku 1761, pri ktorom zhorel farský kostol na hrade, ale drevený protestantský kostol akoby zázrakom požiaru unikol.²² O požiari

¹⁴ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 21.

¹⁵ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 109.

¹⁶ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 22.

¹⁷ Pravdepodobne sa zmieňuje o tzv. horných hrabliach, technickou dielu na zachytávanie dreva splavovaného z Horehronia neďaleko mestskej časti Uhlisko.

¹⁸ Je možné, že navštívil Medený hámor v Banskej Bystrici, kde sa spracovávala meď a hámorní kovári z nej potom formovali plechy, nádoby, drôt, atď. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*. Bratislava: VEDA, 1983, s. 242-243.

¹⁹ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 112.

²⁰ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 111.

²¹ Pravdepodobne ide niektorú z komplexu Sásovských jaskýň na vrchu Hrádok pod Panským dielom, z Panského dielu sa totiž dá zísť na Španiu dolinu. In: *Prírodné zaujímavosti Sásovskej doliny*. Dostupné na internete: <http://www.sasdol.szm.com/prirzaujasdol.htm>.

²² FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 194. Drevený kostol evanjelikov s pôdorysom kríža stál na Lazovnej ulici na mieste dnešného, orientovaný bol v smere

Feller píše len toľko, čo počul od miestnych ľudí a poeticky ho prirovnal k požiariu Sodomy.²³

11. júna 1767 Feller slúžil omšu na Starých Horách. Po nej si bol pozrieť kaskádovité vodopády, ktoré sa štiepili na malé potôčky.²⁴ V Motyčkách, neďaleko Starých Hôr, mali jezuiti sídlo, a miestni obyvatelia boli tiež baníkmi. Obyvatelia Motyčiek boli podľa Fellerových slov dobre stavaní a prirodzení horali. Vyjadril sa, že keby ovládal slovenčinu a keby ho miestny predstavený o to požiadal, ochotne by tu strávil svoj život. Doslova napísal, že nikdy dovtedy nevidel tak „rozkošné“ miesto, ktoré je ideálom pre potreby filozofa a spisovateľa.²⁵

Ďalším miestom, ktoré Felleru veľmi zaujalo, bola Špania Dolina, kde v čase jeho pobytu v Uhorsku aktívne prebiehala intenzívna ťažba rúd. V Španej Doline sa Fellerovi podarilo sfárať do baní, v ktorých sa ťažili medené rudy. Zaujímavým pre neho bol dostatok vitriolových vôd²⁶, vďaka ktorým sa získavala z rudy čistá meď. Feller tomuto procesu venoval v cestopise celé tri strany a proces detailne vysvetlil aj po chemickej stránke (preklad tejto pasáže prezentujeme v druhej časti prítomnej materiálovej štúdie).²⁷

východ-západ. Stavali ho v rokoch 1688 – 1690. „V jeho južnom ramene bol drevený oltár s obrazom Ježiša Krista na kríži, ktorému z boku vytekajúca krv zachytáva anjel do kalicha a tečúcu vodu druhý anjel do krčahu. Nad oltárom bol po strop siahajúci organ s 11 mutáciami. Drevenú krstiteľnicu, ktorá stála na 8 ozdobných orlicích nohách, daroval kostolu v roku 1696 Michal Minich s manželkou Máriou.“ BALÁŽ, J.: *Banská Bystrica v premenách času*. Banská Bystrica: BAJA, 2004, s. 120.

²³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 193. Fellerove prirovnanie k najhoršiemu požiariu od čias Sodomy možno označiť za prehnané, ide o jeho subjektívny názor na základe počutého. Požiar vypukol v Medenom hámri večer 3. augusta 1761. Tomu, že sa rozšíril na mesto dopomohol silný vietor, ktorý v tento deň v meste fúkal a počas dňa naberal na sile. Oheň sa šírila Lazovnou ulicou do centra mesta, za obeť mu padol aj farský (nemecký) a kapitúlský. Ľudia z mesta sa snažili Hronskou bránou utiecť za riekou pod Kalváriu, do štvrte s názvom Fabrika. Nakoniec horel aj Urpín a hora pri ceste na Mičinú. Pri požiari zahynulo približne 132 ľudí a vyhoorelo 305 domov, pričom v meste ich bolo okolo 400. BALÁŽ, J.: *Banská Bystrica v premenách času*, c.d., s. 130-131.

²⁴ Mohlo by ísť o úsek Starohorského potoka medzi Dolným Jelencom a Motyčkami, kde dodnes niekoľko menších vodopádov je, avšak väčšina bola zničená pri výstavbe cesty, ale hlavne pri zachytení vodného zdroja medzi Motyčkami a Jelencom.

²⁵ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 148.

²⁶ Ako vitriolová voda (nem. Vitriolwasser) sa označovala silne mineralizovaná voda vytekajúca z baní na medené rudy alebo spod banských odvalov pred nimi. Viď tiež pozn. 44.

²⁷ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 151-153.

Baníctvom preslávená Banská Štiavnica bola podľa Fellera pekne mesto, ale tým najkrajším v ňom bola kalvária situovaná na kopci *Scharffenberg*. Navštívil ju aj sám cisár František I. počas jeho návštevy stredoslovenskej oblasti.²⁸ Pekný výhľad na mesto si Feller pozrel z hradu.²⁹ V septembri 1765 vyskúšal v Štiavnickej stroje, ktoré slúžili na odčerpávanie vody z baní a hydraulický stroj vo Vindšachte (dnešné Štiavnické Bane), ktorý skonštruoval pán Maximilián Hell, jezuita, matematik a správca observatória vo Viedni.³⁰ Vďaka grófovi Hechengartenovi³¹, ktorý bol v tom čase hlavným komorským podgrófom a hlavným správcom erárnych baní v štiavnickom revíre, sa mu podarilo aj tu sfárať do bane. Pri tej príležitosti spomína permoníkov, pretože pán Hell mu povedal, že nedávno ich videl trochu. Feller tomu veľmi neveril, ale vyjadril sa, že „*niekedy je aj nemožné možné*“.³² Samozrejme, nevynechal možnosť pozrieť si zbierky minerálov, vzácných kameňov a všetkého, čo sa našlo

²⁸ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, s. 22. Feller v cestopise píše, že cisár František I. navštívil Banskú Štiavnicu v roku 1761. Je však známe, že cisár František Štefan Lotrinský ju navštívil v roku 1751, kedy bola kalvária dostavaná. Sám cisár prispel na jej výstavbu. Ďalšia návšteva z cisárskeho dvora prebehla v roku 1764, kedy Banskú Štiavnicu navštívili jeho synovia princovia Jozef a Leopold Habsbursko-Lotrinskí.

²⁹ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 146.

³⁰ Fyzikom, matematikom a správcom viedenského observatória bol skutočne rodák zo Štiavnických baní, Maximilián Hell, ktorý tu však v dospelosti nežil. Známymi konštruktérmi vodočerpacích banských strojov na Štiavnických Baniach boli jeho otec Matej Kornel Hell (1651 – 1743) a brat Jozef Karol Hell (1713 – 1789), M. K. Hell postavil vo Vindšachte prvé čerpacie stroje s pákovým kývavým prevodom poháňané vodným kolesom postavil už v rokoch 1695 – 1698 (boli to takzvané „štangenkunsty“). Vypracoval tiež návrhy na stavbu vodných nádrží a odvodňovanie hlavného banského erárneho závodu Horná Bieberštolia. V otcovom remese sa zaučal aj Maximiliánov brat, Jozef Karol Hell, ktorý zlepšoval už existujúce stroje a konštruoval nové čerpacie mechanizmy. V roku 1736 navrhol nový typ vodného čerpaceho stroja, išlo o tzv. vahadlové čerpacie stroje. V roku 1749 postavil prvý vodostlpcový stroj a v roku 1753 tlakový vzduchový stroj. ŠTEVÍK, V., ŠTEVÍKOVÁ, L.: *Obec svetových prvenstiev*. Bratislava : SAPAC, 2009, s. 38-39.

³¹ Bartholomäus Ludwig Edler von Hechengarten (1702 – 1773) bol významnou postavou rakúskeho baníctva, pôsobil ako podkomorský gróf v Banskej Štiavnickej. Vypracoval sa sám vlastnou usilovnosťou z chudobných pomerov až do šľachtického stavu. Bol uznávanou osobnosťou v banskoštiavnickom ťažiarskom prostredí. Pripravoval cisárske návštevy v Banskej Štiavnickej v rokoch 1751 a 1764. Je pochovaný v kostole sv. Jozefa na Štiavnických Baniach. Informácie čerpané z internetovej stránky:

http://www.sagen.at/doku/bergbau/Edler_von_Hechengarten.html.

³² FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 48-49.

pri banskej činnosti.

Na začiatku roku 1766 bola podľa Fellerových slov veľmi krutá zima. Mrazy boli tak silné, že v Štiavnici zamrzli banské šachty, ale neušetrili ani ľudí a zvieratá. Dokonca vtáci padali zamrznutí na zem počas letu.³³ V lete 1767 opäť podnikol cestu zo Šiah do Banskej Štiavnice, pričom cestoval v sprievode grófa Colloreda a grófa Schallenbergga. V Štiavnici sa stretol s grófom Stampferom, ktorý bol na čele hlavného komorskogrófskeho úradu.

Na tomto mieste ukončíme náš stručný komentár, pojednávajúci o charakteristike a obsahu Fellerovho cestopisu, a ponúkame čitateľovi preklad vybraných dlhších pasáží z prvého dielu Fellerovho cestopisu, ktoré sa dotýkajú najmä mesta Banská Bystrica a jeho okolia. Preklad dopĺňame o vysvetľujúce komentáre, pri ktorých uvádzame zdroj, z ktorého sme informácie čerpali. Niektoré fakty a reálie zmieňované vo Fellerovom cestopise sme konzultovali s odborníkmi, a to s cieľom overiť ich správnosť či objektivitu.

Výber z Fellerových cestopisných zápiskov o stredoslovenských banských mestách³⁴

Strana 146.

„... V rovnaký deň [7. júna 1767] som prišiel do Šiah [v origináli *Schaak*], kde máme rezidenciu. Okolo 9. hodiny ráno som znova navštívil hory : aké je príjemné vidieť ich po tom, čo sme dva mesiace videli len nebo a trávu. Po príchode do Šiah som sa šťastne zvíťal s grófmi Colloredom³⁵ (*) a Schallenbergom, ktorí ma nasledujúci deň zviezli do Banskej

³³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 77.

³⁴ Vo výbere prezentujeme preklad vybraných strán z prvého zväzku Fellerovho cestopisu. Pasáže písané tučným písmom v hranatých zátvorkách sú poznámkami autorov štúdie. Z textu sme vypustili dlhšie latinské citáty z rímskych autorov a niekedy aj odkazy na staršiu literatúru v latinčine. Na tieto zásahy vždy upozorňujeme poznámkou. Latinské pasáže z diel antických autorov sme ponechali v originálnom znení, preložili sme ale dve vlastné Fellerove francúzsky písané básne, ktoré sú inšpirované slovenským prostredím. Poznámky uvedené hviezdíčkou sa nachádzajú vo Fellerovom cestopise. Uvádzame ich vždy na konci nášho prekladu tej-ktorej strany. Osobné mená a lokálne názvy sú v cestopise písané v kurzíve, ktorú zachovávame aj v preklade.

³⁵ Gróf Jozef von Colloredo bol banským odborníkom, pôsobil ako banský radca. Vo funkcii komorského grófa a riaditeľa banickej akadémie pôsobil v rokoch 1778 – 1790. V roku 1798 ho dvorská rada opäť menovala za hlavného komorského grófa po tom, ako pre

Štiavnice [v origináli *Chemnitz*]. Vyšiel som na hrad³⁶, aby som si mohol lepšie pozrieť mesto, ktoré som už predtým dvakrát navštívil; a po tom, čo som sa zúčastnil osláv pri príležitosti uzdravenia kráľovnej³⁷, vrátil som sa 9. júna do mojej drahej Banskej Bystrice [v origináli *Neusol*]. V rovnaký deň som v Banskej Štiavnici hovoril s grófom Stampferom³⁸, hlavným komorským grófom v tomto meste. Po celom Hornom Uhorsku znejú chvály na tohto pána, mladého muža, ktorého skromnosť a zbožnosť sú exemplárne. Keď v krajine vyšla báseň *Pucelle (Panna)*³⁹, kúpil všetky

* Keď sme prechádzali cez obec Svätý Anton [v origináli *St.-Antoine*], gróf Colloredo išiel pozrieť Cigánku⁴⁰, ktorá porodila päť živých detí.

Strana 147.

exempláre, ktoré sa mu podarilo získať, aby ich zničil a zmenšil čo

zdravotné ťažkosti musel odísť do penzie jeho predchodca Karol Mittrovsky von Nemischl (hlavný komorský gróf v rokoch 1774 – 1777 a 1790 – 1798, tiež riaditeľ Baníckej akadémie). SÍKOROVÁ, E.: *Vplyv šľachtického rodu Mitrovských na stredoslovenské baníctvo*, c.d., s. 7.

³⁶ V dobe Fellerovej prítomnosti v Štiavnici stáli Nový Zámok, Starý Zámok a pustnúčí hrad na vrchu Glanzenberg nad mestom. Je otázne, ktorý z nich mal Feller vo svojom texte na mysli, pretože zo všetkých menovaných má návštevník pekný výhľad na mesto.

³⁷ V roku 1767 Mária Terézia vážne ochorela na kiahne, ale chorobu sa jej podarilo prekonať. REIDER, H.: *Mária Terézia*. Bratislava : Ikar, 2005, s. 103.

³⁸ Gróf Johann Gottlieb von Stampfer bol podľa údajov zo *Zlatej knihy baníctva* z roku 1764 banským radcom hlavného komorského grófa Cajetana von Sauera. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 154. Počas jeho pôsobenia v úrade komorského grófa v rokoch 1765 – 1774 sa začal stavať tajch Počúvadlo, najväčší tajch vodohospodárskeho systému banskoštiavnického revíru. V zbierkach SBM existuje jeho portrét, olejomaľba z roku 1765 od S. T. Kramera (signatúra: UH 874). TURČAN, T.: *Portréty komorských grófov a osobností baníctva a hutníctva na území Slovenska v 17. – 19. storočí*. Košice : Banská agentúra, 2007, s. 80.

³⁹ Jej autorom je Voltaire. Ide o slávny pamflet na dogmy katolíckej cirkvi a na legendu o panensťve Jany z Arcu.

⁴⁰ Feller doslovne píše, že gróf Colloredo navštívili ženu „Zigeiner“. V tom čase žilo veľa Cigánov v Žibritove, Sv. Antone, Iliji a Štefultove. Tí podľa kníh krstov mali k svojim menám dodatok Zingarus, Zingari, Živorka, Singer (Zinger). V obci Svätý Anton podľa knihy krstov žil Georgy Zingeror (Zingarer). Pri krstoch jeho synov sú uvedené dve podoby jeho priezviska. Keď 9. februára 1729 krstil syna, zapísali ho ako Zingeror a keď 31. júla 1735 krstil syna Ignatia, zapísali ho ako Zingarer. Mohlo teda ísť aj o potomkov niektorého z nich. *Farský úrad Sv. Anton: Cirkevná matrika, 1689 – 1895*. Informáciu nám poskytol Ing. Marián Číž, riaditeľ múzea vo Svätom Antone dňa 2. 4. 2017.

najviac účínok tejto náказы.

11. júna som išiel slúžiť omšu *ad veteres montes* (do Starých Hôr [v origináli *vieilles montagnes*, autor názov píše s malými začiatočnými písmenami], *altgebürg*), kde je veľmi pekný, zázračný obraz Svätej panny : toto miesto sa nachádza dve míle od Banskej Bystrice. Neďaleko odtiaľ som videl v tomto kraji známe vodopády⁴¹, nachádzajú sa jednu veľkú míľu od Starých Hôr. Jeden z vodopádov je obzvlášť pekný : je široký a štiepi sa na viaceré potôčky, preto voda padá nepravidelne. Prepletený zeleňou poskytuje krásny pohľad. Ani jeden z vodopádov nebol veľmi vysoký, a preto boli dosť hlučné. (* [obsahuje odkaz na literatúru v latinčine])

Medzi týmito kataraktmi máme ďalšiu rezidenciu, nazýva sa Motyčky [v origináli *Motiska*] : všetko tu žije ťažbou minerálov; nachádza sa tu viacero baní, pričom do dvoch som zo zvedavosti vstúpil. Prvá z nich vedie až na Španiu dolinu [v origináli *Herrengrund*]⁴², ktorá sa nachádza trištvrte míle odtiaľ. Vošiel som tiež do širokej dutiny v skale⁴³, v ktorej je cítiť všetku majestátnosť prírody na osamelých a odlahlých miestach.

Strana 148.

Tvrdí sa, že ťažba v týchto baniach prebieha už od rímskych čias : nachádza sa ich tu viacero opustených, ktoré sú istotne veľmi staré.

Obyvatelia tohto kraja sú dobre stavaní a majú veľmi dobrú povahu; keby som vedel po slovensky a keby ma o to predstavený *Motyčiek* požiadal, ochotne by som strávil svoj život s týmito chudobnými horalmi. *Extrema per illos justitia excedens terris vestigia fecit. 2. Georg.*

Za celý život som nevidel rozkošnejšie miesto, vhodnejšie na bývanie pre filozofa a spisovateľa. Pramene, ktoré tečú zo všetkých strán,

⁴¹ Mohlo by ísť o úsek Starohorského potoka medzi Dolným Jelencom a Motyčkami, kde sa dodnes niekoľko menších vodopádov nachádza. Väčšina bola zničená pri výstavbe cesty, ale hlavne pri vybudovaní vodného zdroja medzi Motyčkami a Jelencom. Informáciu nám poskytol biológ Ing. Marián Jasík dňa 15. 3. 2017.

⁴² Za predpokladu, že ide o vodopády na úseku Starohorského potoka medzi Motyčkami a Dolným Jelencom, by mohlo ísť o južnú dedičnú štôľňu Weiden, pretože podľa záznamov Zlatej knihy baníckej z roku 1764 „*v južnej dedičnej štôľni 80 siah za šachtou Mária získavajú na Jeleneckom medziobzore dvaja rudní havari z č. 6 ako ruka mocnú žltú rudu.*“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*. Bratislava: VEDA, 1983, s. 213.

⁴³ Pokiaľ nešlo o vybudované banské dielo, mohol mať na mysli Jeleneckú jaskyňu tvorenú travertínmi. Informáciu nám poskytol biológ Ing. Marián Jasík dňa 15.3.2017.

dodávajú miestnym vrchom ojedinelé čaro. *O nympharum domos! ô sedes musarum! ô loca litteratis apta secessibus!* Busbec., Epist. 1. – *Aspectus stellati coeli et cavernae nigrae, aequâ vi Deum animo sapientis admovent : Si ascendero in Caelum, tu illic es; si descendero in infernum, ades. Verè Deus est in foraminibus petrae, in cavernâ maceriae. – Emittis fontes in convallibus : inter medium montium pertransibunt aquae. Super ea volucres coeli habitabunt; de medio petrarum dabunt voces.* Ps. 103.

Ako svetskí autori, tak cirkevní, s radosťou nám prezentujú tieto príjemné a dojemné obrazy.

*Rura mihi, et rigui placeant in vallibus amnes :
Flumina amem, sylvasque inglorius. O ubi campi,
Sperchîusque, et virginibus bacchata lacaenis
Taygeta! Ô qui me gelidis in vallibus Haemi
Sistat, et ingenti ramorum protegat umbrâ!*

2. Georg.

Strana 149.

*..... Tum sylvis scena coruscis
Desuper ; horrentique atrum nemus im minet umbrâ
Fronde sub adversâ scopulis pendentibus antrum ;
Intus aquae dulces, vivoque sedilia saxo,
Nympharum domus.*

1. Aeneid. 164.

*Quâ pinus ingens, albaque populus
Umbram hospitalem consociare amant
Ramis, et obliquo laborat
Limpha fugax trepidare rivo.*

Horat.

Príjemná pustina, domov čistoty,
tebe je vzdialená márnivosť a vznešenosť,
Tu začína môj odpočinok a končí moje trápenie:
Doliny, bralá, potôčky, roztomilá samota,
Ak ste boli svedkami môjho nepokoja,
Bud'te odteraz svedkami mojej spokojnosti.

Užívajte si pokojne toto požehnané miesto;
vládne tu ticho a pokoj;

a strašné obavy z otráveného dychu,
tu vôbec nekazia vzduch, ktorý dýchame.

Musím poznamenať, že na všetkých mojich cestách Uhorskom ma obyvatelia vrelo vítali; Francúzov majú radi a vážia si ich, ako som už predtým povedal. Hoci som Belgičan (*) a nie Francúz, stále ma volali *Gallus*, *Frenzoss*, *Franczuch* po slov.[ensky], *Franczuz* po chorv.[átsky]. *Franczia* po maď.[arsky]. Málokto ma oslovoval mojim menom : ľudia tu zväčša Francúzov vnímajú ako ľudí nového druhu. Keď som bol v Banskej Bystrici, zhromaždili sa okolo mňa po tom, ako som sa dostavil,

* Páter de Feller, je pôvodom z Luxemburského vojvodstva, narodil sa v Bruseli. (Editor)

Strana 150.

aby som slúžil omšu; musím to podotknúť, pretože v kostole býva málo ľudí. Vtipkár (obdivuhodný páter *Sperantzi*) povedal, že by ma mali niesť mestom zatvoreného v truhle za zvuku fláut.

Môj exil ich zasiahol a chceli mi ho zmierniť, aj keď mňa osobne sa nedotýkal : hľadeli na mňa ako na:

*Troas, reliquias Danaûm atque immitis Achillei
Errantes, longè patriâ, maria omnia circum.*

Tí, čo nepoznali údel jezuitov vo Francúzsku (pretože Uhri sa príliš netrápili tým, čo sa dialo mimo nich), boli veľmi prekvapení, keď ma videli a nevedeli pochopiť, prečo Francúz opustil svoju krajinu, aby prišiel bývať do Uhorska. Odpovedal som im ako Aeneas :

*Postquam res Asiae, Priamique evertere gentem
Immeritam visum superis, ceciditque superbum
Ilium, et omnis humo fumat Neptunia Troia
Diversa exilia, et desertas quaerere terras
Auguriis agimur divûm.*

3. Aeneid.

4. augusta 1767, som sa bol pozrieť na *Španiu Dolinu* (dolina pánov, *vallis minorum* [oba názvy autor zapísal malými začiatočnými písmenami]), ktorá nie je od *Banskej Bystrice* vzdialená viac ako dve francúzske míle. Išli sme po veľmi príjemnej a dobre udržiavanej ceste : stúpali sme

asi hodinu bez akéhokoľvek zostupu, predsa však je *Herrengrund* dolinou. Toto miesto je známe svojimi bohatými medenými baňami; strieborné a zlaté bane sú v porovnaní s nimi oveľa menej dôležité. Známe je tiež svojimi vitriolovými vodami⁴⁴,

Strana 151.

ktoré menia železo na meď. Počas mojej poslednej cesty na *Španiu Dolinu* som zanedbal návštevu zdroja cementačných vôd; urobil som tak teraz. Nájdeme ich 300 stôp hlboko. Povedali mi⁴⁵, že baňa má hĺbku 500 siah : je pravda, že bane prenikajú hlbšie do zeme, ale vitriolové vody sa nachádzajú tam, kde som povedal. Ojedinele dosiahnu hĺbku 100 siah alebo 500 stôp. (*) Ovzdušie v týchto baniach je zdravé a nijako neškodí baníkom. Na miestach, ktoré sú hlbšie, je veľmi teplo: kým sme prišli k miestu s vitriolovou vodou, dosť sme sa spotili.

Keď meď obsiahnutú v železe abstrahujete vodou, postupne tvrdne; vo vitriolovej vode je mäkká ako cesto: takto sa dá meď ľahko spracovať, lepšie ako inými spôsobmi.⁴⁶

⁴⁴ Vitriolové vody sa tiež nazývajú cementačné. Podľa záznamov v *Zlatej knihe baníckej* z roku 1764 sa nachádza v šachte Mária „v poli č. 3 a 8, v Strednom komorskom poli, poli č. 5 a v Novom poli cementačná voda, ktorá má tú vlastnosť, že robí zo železa meď alebo lepšie povedané, na železo vložené do vody sa usadzujú čiastočky medi, ktoré voda obsahuje. Voda pri tom železo rozožiera. Táto voda sa zachytáva do špeciálnych, na ten účel zhotovených nádrží, do ktorých sa vloží rôzne staré, ale aj nové železo. Rmut zmytý zo železa sa zhromažďuje, kým ho nie je väčšie množstvo, a potom sa odvezie do huty, kde sa z neho vytaví kráľovská meď. Nádrže na cementačné vody je v baniach viacero. Cementačná voda preteká z jednej nádrže do druhej až dovtedy, kým už nemá silu. Potom sa vypustí medzi ostatné banské vody a vytiahne sa na povrch. Kedysi sa z týchto cementačných vôd získavalo každoročne prostredníctvom položeného železa 18 – 20 centov cementačnej medi. Teraz však, keď cementačné vody zoslabli prítokom veľkého množstva banských vôd, možno ročne vyrobiť sotva 10 – 12 centov cementačnej medi.“ VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 221 – 222.

⁴⁵ V čase Fellerovej návštevy bol banským inšpektorom na Španej doline Jozef Ignác Árvay, autor banských máp a technických výkresov. Bol autorom mapy španodolinských baní, zaradenéj do *Zlatej knihy baníckej*, ktorej vznik podnietila návšteva princov Jozefa a Leopolda Habsburských z Viedne v roku 1764. Mohol to byť on, kto Felleru sprevádzal. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 11 – 23.

⁴⁶ „Tento proces sa nazýva cementácia a meď získaná z kalov usadených na železo sa volala cementačnou meďou. Starí baníci si tento úkaz dlho nevedeli vysvetliť a domnievali sa, že sa železo premeňa silou vody na meď. Prírodné cementové rudy vznikali oksylichovaním sírnikových nerastov a ich premenou na sírany ľahko rozpustné vo vode, ktorá k nim presakovala. Prevažne šlo o roztok modrej skalice (CuSO₄), z ktorej bolo možné zrážať pomocou kovového železa meď v podobe kalu, a tak ju vlastne získavať. Chemický proces mohol prebiehať oksylichovaním medeného kýzu či chalko-

Obvykle toto spracovanie medzi prebieha za procesu sukcesie a substitúcie⁴⁷ častíc medzi z častíc železa, ako pri petrifikácii; a predsa v mene Ježišom, konkávna strana

* Saliny⁴⁸ v poľskej Wieliczke [**v origináli Wiliska**] majú hĺbku 1500 stôp; Valmont de Bomare⁴⁹ im pripisuje iba 600. Tie v českom Jáchymove [**v origináli Joachims-Thal**] sú najhlbšie, aké poznáme; majú 280 siah alebo 1680 stôp. Všetko, čo hovorí pán Buffon, *Epoq., vol. 2, pag. 213 et suiv.; tom. 1, pag. 317*, je smiešne zveličovanie. Pozrite *Examen des Epoques, pag. 201*. – Chybné miery bane v Cottebergu,⁵⁰ *Journ. hist. et litt., 15 juillet 1781, pag. 415*. V akom zmysle môžu byť tieto miery presné, pozrite na predošlých stranách, s. 48.

Strana 152.

železa naviaže meď a železo, ktoré sa nahrádza, vám umožní pohľad na adhéznosť⁵¹, ktorá mi už bola ukázaná, ale na zlosť newtonovca sa veľká časť kovu nerozpustila. Je pravdepodobné, že tento jav sa deje vďaka adhéznosti a sukcesii.

Všetko železo, ktoré dáme do kade napojenej na zdroj cementačnej vody, sa za krátky čas zmení na meď. Kovový krucifix, koruny, kľúče, klince, znaky, mená vznešených ľudí [**sic!**], všetko čo bolo zo železa, sa dalo do kade, železo zmizlo a zmenilo sa na peknú meď najlepšej kvality.

Veľa ľudí vykrikuje a píše, že to evidentne dokazuje transmutáciu kovov⁵², pričom to nie je nič viac ako výsledok jednoduchého procesu

pyritu asi takto: $\text{CuFeS}_2 + \text{Fe}(\text{SO}_4)_3 = 2\text{FeSO}_4\text{CuSO}_4 + \text{FeS}_2$. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 222.

⁴⁷ Ide o reakciu, pri ktorej sa atóm alebo skupina atómov v molekule reaktanta nahradí iným atómom alebo skupinou atómov.

⁴⁸ Soľné jazerá, soľné bažiny.

⁴⁹ Jacques-Christophe Valmont de Bomare (1731 – 1807) bol francúzsky prírodovedec.

⁵⁰ Lokalitu sa nám nepodarilo identifikovať.

⁵¹ Jav, pri ktorom kvapalná alebo tuhá látka prilipne na súvislý povrch inej látky v dôsledku uplatnenia medzimolekulových síl.

⁵² Alchymisti nazývali tento proces „transmutácia kovov“. Premena obyčajných kovov na zlato a striebro bol v zásade hlavný cieľ alchymistov. Ak sa teda na Španej doline darilo meniť železo na meď, bolo to potvrdenie správnosti záverov alchymistov. V podstate ale išlo o výmenu katiónov a nie o premenu a vznik samostatných prvkov. Meď už bola obsiahnutá v roztoku cementačnej vody, len sa v styku so železom usadila na ňom a železo sa

skúšania⁵³, (*) ktorá ukazuje opak. Med' sa rozpúšťa v lúčavke;⁵⁴ najprv dáme čistú železnú lamelu do rozpúšťadla a čoskoro uvidíme, ako povolí na med' a pustí sa do železa, aby ho rozpustila. Tak sa med' znova objaví a naviaže na železo obaľujúc ho kalom, až kým sa všetka med' v lúčavke neuvoľní, čo sa ukáže na železnej lamele, alebo sa vytvorí zrazenina na dne banky.

V horách dažďová voda preniká cez pôdu a cez škáry v skalách do medených baní. Táto voda naviaže liadok, vytvorí v bani vitriol,

* *Docimasie* alebo *Docimastique* [skúšobníctvo], chemický pojem : je analýza v malom, ktorú robíme v baníctve, aby sme zistili, aké kovy sa v nej nachádzajú.

Strana 153.

presýti sa svojou kyslosťou a stane sa istým druhom lúčavky, ktorá rozpúšťa med', čo sa v kovovom stave nachádza v mineráli.⁵⁵ Med' rozpustená vo vode s ňou preteká skalou zo škáry do škáry, až kým sa nedostane do nádrže; a tam, len čo do nej dáme železo, roztok z neho uvoľní med', obalí železo rozrušiac ho po dĺžke vďaka tomu, že roztok sa neustále obnovuje, až kým všetko železo zmizne; pričom je celá štruktúra železa zobrazená v medi, ktorou sa železo nahradí. Táto úžasná reakcia vzniká jednoducho iba zo zrážania rozpustenej medi v sedimente, ktorého jedna časť sa pripojí ku železu a druhá klesne na dno nádrže, potom na dno potoka, ktorý tadiaľ preteká a do jám, ktoré ju prijímú. (*)

Z iného zdroja vôd môžeme vyabstrahovať tú najkrajšiu zelenú farbu,⁵⁶ a to jednoduchou sukcesiou vitriolu. Táto farba je uložená

menilo na síran železnatý. Informáciu nám poskytol Ing. Peter Jancsy, vedúci mineralogickej expozície SBM v Banskej Štiavnici dňa 30. 3. 2017.

⁵³ V dobe návštevy Fellera na Španej doline išlo len o skúšky, keď sa vyťažená vzorka horniny roztavila v skúšobnom tégliku a následne sa určila jej kovnosť, čiže obsah medi v hornine.

⁵⁴ Roztok kyseliny dusičnej.

⁵⁵ Vitriolovú vodu, viď pozn. 26.

⁵⁶ *Zlatá kniha banícka* o získavaní farby na Španej doline hovorí nasledovne: „Tzv. banská zeleň alebo banská zelená farba sa získava len z vody, ktorá je na pohľad celkom čistá. Voda sa vedie cez odvaly, v ktorých sa vyskytuje aj ruda, a vteká do drevených nádrží zhotovených na ten účel. V nádržiach sa usadzujú vo forme múľu čiastočky skalice a medi, ktoré voda do seba vtiahla. Múľ sa zhromažďuje v priebehu celého roku, na jar sa vyberie z nádrží a rozprestrie sa po zemi v sušiarňi, ktorá je v blízkosti nádrže. Cez leto sa vysuší a na jeseň sa ukladá do nádob používaných obvykle na tento účel.“ VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 228.

v medi a počas poslednej vojny sa meď topila vo vyhniach, aby z nej dostali farbu, pretože sa mohla predávať iba za veľmi nízke ceny. Aj inde som písal o týchto vodách, ktoré nazývame *ciment*, alebo *cément-wasser* (cementačné vody). Pozrite *Journ. hist. et litt.*, 1 Déc. 1780, pag. 519.

V tejto doline sa nachádza krásny dom

* *Etiam hoc cuprificatio imago quaedam Eucharistiae est. Non est mera substitutio : forma, pondus, magnitudo manent. In petrificatione manet etiam color. Alia 24 Theolog.*

Strana 154.

a nádherné alambiky⁵⁷, určené na abstrahovanie farby ohňom; avšak pán *With*⁵⁸ s týmto podnikaním neuspel. Farba oddelená týmto spôsobom postupne vybledne a stratí svoj lesk; pôsobenie kovu podľa všetkého odstránilo potrebnú vlhkosť ku jej konzervácii. Najkrajšiu zelenú farbu z vitriolu a alkalickú minerálnu vodu som videl, keď som bol v Sedmohradsku v *Rodne* [v origináli *Rodnau*].⁵⁹ Zoberieme osminu unce vitriolu na jednu nádobku kyselky [v origináli *sauer-brunn*]. Budem mať ešte príležitosť porozprávať o zdroji týchto minerálnych vôd.

Hovorí sa, že už Rimania poznali a dolovali v špaňodolinských baniach⁶⁰ : je isté, že veľa baní je tu opustených, a ich vek nepoznáme. Tvrdí sa tiež, že Rimania kultivovali bane v Štiavnicí.⁶¹

Pokiaľ ide o bane v Sedmohradsku, tu nemáme odpoveď. V Turde⁶² čítame tento nápis:

⁵⁷ Destilačné prístroje.

⁵⁸ Osobu sa nám nepodarilo identifikovať.

⁵⁹ Rodna je malá banská lokalita ležiaca v rumunskom pohorí *Munții Rodnei*, čiže Rodenské hory.

⁶⁰ „Podľa archeologických nálezov to bolo už na sklonku eneolitu a na začiatku doby bronzovej.“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 209.

⁶¹ *Zlatá kniha banícka* (1764) hovorí o tom, že z archívov sa zistilo, že bane v Štiavnicí objavili v 6. alebo začiatkom 7. storočia Slovania alebo Góti. Podľa editora *Zlatej knihy baníckej* sa ale „údaje o tom, že v Banskej Štiavnici sa začali otvárať bane v 6. – 7. stor., sa nedajú nájsť v žiadnom archíve. Kovy sa však získavali v Banskej Štiavnici a na okolí už skôr. Svedčia o tom viaceré archeologické nálezy, mohutné hradisko na vrchu Glanzenberg nad dnešným mestom, ktoré je pravdepodobne keltského pôvodu, nález keltských mincí, rímskeho skla, terra sigillata a pod. Slovania teda banskoštiavnické bane neobjavili, ale v baníctve pokračovali.“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 41.

⁶² Mesto Turda sa nachádza v Rumunsku, známe je svojimi soľnými baňami.

JOVI INVENTORI,
DITI PARTI, TERRE MATRI,
DETECTIS DACIAE THESAURIS,
DIV. NERV A TRAJANUS CAES.
AUG. VOTUM SOLVIT.

Dnes má ale *Turda* [v origináli *Torda*] iba soľné bane. – Na konci nápisu v Zlatnej [v origináli *Salathna*]⁶³ čítame: *Procurator aurariae*. A na ďalšom, rovnako: *Collegium aurariarum*.”

Strana 197.

„Druhá časť cesty po Uhorsku atď.
1767 a 1768.

V druhom pokračovaní som nerobil delenie, ktoré som zachovával predtým a zaznamenal som veci v poradí, v akom som ich videl. S potešením si spomíname na pokračovanie a obdobie pozorovaní, ktoré sme absolvovali na pozostalosti sídiel, ktoré striedali našu pozemskú existenciu. *Forsan et haec quondam meminisse juvabit*. Zdá sa, že sa obnovujeme spolu s krajom, v ktorom sme žili, s vecami, ktoré sme v ňom videli a zážitkami, ktoré sme v ňom zažili. Radujeme sa z prítomnosti, aj z minulosti. Keď sa nám cnie za časmi, ktoré už nie sú, sme radi, že sme ich zažili. Potešenie múdrych zostáva, hoci príčina viac nezostáva; kresťan vidí na svojom uplynulom živote istý druh prozreteľnosti. *Deus qui pascit me ab adolescentiâ meâ, usque in praesentem diem*. Genes. 48.

23. augusta 1767 som podnikol druhú cestu na krásnu samotu na *Motyčkách* : bol som si pozrieť prameň potoka, ktorý vytvára tie nádherné vodopády. Zaberá značné miesto a pozostáva z množstva malých pramienkov, ktoré vyvierajú zo zeme

Strana 198.

ako zo sita. (*) Voda v potoku je v lete studená, ale v zime je dosť teplá na to, aby sa z nej parilo; z rovnakého dôvodu ostávajú jaskyne a podzemné priestory teplejšie v zime ako v lete. Niektorí hovoria, že podľa teplomera sú jaskyne chladnejšie v zime ako v lete (*), ale čo povedať o prameňoch? Človek ich posudzuje iba v porovnaní s jedlom

⁶³ Zlatna (dobovo Zalathna, nem. Goldenmarkt) je mesto v Sedmohradsku, známe svojimi baňami na zlato.

vareným rovnako v zime a v lete; alebo v porovnaní vína a vody z jednej pivnice a z jednej studne v zime a v lete. V *Chaux*, dedine z regiónu Franche-Comté, päť míľ od Besançonu, sa nachádza jaskyňa⁶⁴, v ktorej sa v lete

* Protiklad, *Journal hist. et litt.*, 1 Mai 1780, pag. 33.

* V tom šťastnom ústraní,
vidím nové riečky tiečť:
aj keď je ich tok menej okázalý,
o ich hre to nemožno riecť.

Pokojne si žblnkotajú
vôkol stromov, ktoré napájajú.
Rád kráčam popri brehu
veselého a čistého toku
a obraz jeho prchavých vln
mi vnukne myšlienku:
toto je obraz života!
Takto sa suma našich dní kráti
a iným môžeme len závidieť,
ak ich plynutie nič nezhatí!

Nechávam moju myseľ lietañ,
podobne ako valiace sa vlny,
ktoré sledujú cestičku v svahu,
nepýtajú žiadne zákony.

Potôčik, môžem ťa urobiť väčším,
mojimi slzami ťa napojím.
Je to preto, že tvoj tok túlavý
ma aj tak mojich chýb nezbaví.

Strana 199.

vyskytujú ľadové kvaple, ale v zime sa topia.

V okolí *Motyčiek* sa vyskytujú najblahodarnejšie a najvzácnejšie by-

⁶⁴ Pravdepodobne hovorí o jaskyni Grotte de la Glacière, jedinej ľadovej jaskyni vo Francúzsku, ktorá sa nachádza v nadmorskej výške 525 m. n. m. Známa je už od doby bronzovej. Informácia dostupná na internete: <http://www.grottes-en-france.com/grottes/glaciere.html>.

linky; *cochleare*,⁶⁵ *polypodium*,⁶⁶ *lingua-cervina*,⁶⁷ atď. Nachádzajú sa tu aj veľmi cenné aromatické huby, nazývané *fungi cervini*.⁶⁸ Počas nediel a sviatkov chodia ženy a dievčatá zbierať tieto rôzne rastliny a potom ich predávajú za veľmi nízku cenu. (*)

* *Journ. hist. et litt.*, 1 Mai 1784, pag. 6.

Obyvatelia tohto kraja sa tešia z výbornej kondície a pevného zdravia; nájdeme tu ľudí ojedinelej krásy : sú neuveriteľne prívetiví. Teší ich, keď vidia jezuitu : bol som veľmi rád, že som mohol prejsť rôzne doliny a navštíviť domy uhliarov. Bozkali mi ruky s takým rešpektom, s akým my bozkáme ruky pápeža : hovoril som k nim s pomocou tlmočníka s väčším potešením, ako ku vladárom zeme. (* [poznámka pokračujúca na str. 200 obsahuje dve dlhšie pasáže z druhej knihy Vergíliových

⁶⁵ Mohlo ísť o Lyžičník pyrenejský (*Cochlearia pyrenaica*), ktorý sa „vyskytuje na Britských ostrovoch, Alpách, v Pyrenejách, na niekoľkých lokalitách v Nemecku a Francúzsku. Na východ zasahuje do Západných Karpát. [...] Na Slovensku bol lyžičník pyrenejský historicky doložený z troch lokalít, z toho dve sú považované za zaniknuté. Dosiaľ sa vyskytuje na dvoch, blízko seba ležiacich mikrolokalitách vo Veľkej Fatre.“ DÍTĚ, D.: COCHLEARIA PYRENAICA DC. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/cochlearia-pyrenaica/>. Na Slovensku sa bežnejšie nachádza Lyžičník tatranský (*Cochlearia tatrae*), ale ten je považovaný za endemit Tatier. „V SR iba v Západných, Vysokých (dosť hojne) a zriedkavo v Belianskych Tatrách. Ostatné – väčšinou historické – údaje na Slovensku (Slovenský raj, Veľká Fatra) sa týkajú lyžičníka pyrenejského (*C. pyrenaica*).“ Za starobylú liečivú rastlinu je považovaný Lyžičník lekárskej (*Cochlearia officinalis*), ktorého výskyt na našom území nebol dokázaný. DÍTĚ, D.: COCHLEARIA TATRAE Borbás. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/cochlearia-tatrae/>.

⁶⁶ Sladič obyčajný (*Polypodium vulgare*) sa na našom území vyskytuje bežne, pričom podzemok rastliny sa používal na liečbu kašľa, zachrípnutia a astmy, pomáhal tiež ako preháňadlo. HOSKOVEC, L.: POLYPODIUM VULGARE L. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/polypodium-vulgare/>.

⁶⁷ Jazyk jelení / Jelení jazyk celolistý (*Phyllitis Scolopendrium*) patrí v súčasnosti medzi zákonom chránené rastliny. V minulosti bol spájaný s mnohými poverami. Ľudia verili, že jeho výtrusy zaisťujú neviditeľnosť, ale používali ho aj ako šalátovú zeleninu. HOSKOVEC, L.: PHYLLITIS SCOLOPENDRIUM (L.) NEWMAN. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/phyllitis-scolopendrium/>.

⁶⁸ Štitovka jelenia (*Pluteus cervinus*): Huba rastúca v mesiacoch máj až november je rozšírená takmer po celej Zemi. Zospodu klobúku má lupene, rastie najmä v listnatých lesoch na hniúcom dreve, vetvách, pilinách. Je jedlá, ale nie je veľmi kvalitná, vhodná je skôr do zmesí. SVOBODOVÁ, V.: PLUTEUS CERVINUS P Kumm. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/pluteus-cervinus/>. HAGARA, L. a kol.: *Veľký atlas húb*. Praha: OTTOVO NAKLADATELSTVÍ, 2006, s. 241.

Georgík, ktoré sme vypustili])

Strana 200.

Na ďalší deň, v sviatok sv. Bartolomeja, som sa na koni vybral *ad veteres montes* [ide o Staré Hory], odkiaľ som po odslužení omše pred obrazom zázračnej Matky Božej a vypočutí si spovedí Nemcov, ktorí hromadne prišli do tohto kostola, prišiel na poludnie do *Motyčiek*. Večer som sa vrátil do *Banskej Bystrice*. Myslel som si, že toto je moja posledná cesta po Uhorsku, avšak 21. októbra som sa začal pripravovať na návrat, aby som navštívil grófa Andrásyho⁶⁹, ako uvidíte v cestopise neskôr. Vrátim sa späť k aktuálnej ceste.

5. septembra 1767 som opustil *Banskú Bystricu* spolu s pánom Skerlecom⁷⁰, Chorvátom, ktorý bol jedným z najprijemnejších spoločníkov na ceste, akého som kedy mal. V rovnaký deň sme dorazili do *Banskej Štiavnice*, odkiaľ sme odišli na ďalší deň po tom, ako sme si prezreli nádhernú zbierku minerálov (*), drahých kameňov a všetkého, čo sa nachádza

* Všimol som si, že minerály z rôznych baní vyzerajú odlišne; baníci vám povedia, z akej bane bol konkrétny kus minerálu vyťažený, hoci sú bane od seba vzdialené len nepatrne.

Strana 201.

v baniach. Prechádzali sme cez *Vindšachtu* [v origináli *Vinschachten*], o ktorej som už hovoril, a cez *Devičany* [v origináli *Prandorff*], nocovali sme v *Čifároch* [v origináli *Schiffart*].

7. septembra sme navštívili *Nitru*, biskupské mesto s hradom, ktorý

⁶⁹ Pravdepodobne má na mysli grófa Karola I. Andrásyho (1725 – 1792), generála cisárskej armády, z betliarskej vetvy rodu Andrásyovcov alebo boršódského župana Štefana Andrásyho (1731 – 1812).

⁷⁰ Pravdepodobne ide o Mikuláša Skerletza, ktorý sa narodil v roku 1729 v chorvátskej šľachtickej rodine, študoval vo Viedni, Bologni a Pešti. Pracoval vo verejnej správe, pričom v roku 1776 sa stal radcom kráľovskej miestodržiteľskej rady. Od roku 1782 bol vicežupanom záhrebskej župy. Jeho znalosti z oblasti ekonomiky boli veľmi rozsiahle, a preto bol delegovaný na snem, kde spolu aj s Jozefom Podmanickým spolupracovali v obchodnej komisii, ktorá sa usilovala o reformu uhorského hospodárstva. Patrili medzi zakladateľov uhorskej národohospodárskej vedy. UNČOVSKÝ, L.: Niektorí ekonómi na Slovensku pred rokom 1848. In: *Ekonomické rozhlady*, roč. 40, 2011, s. 111., JAVOR, M: *Organizácia a štruktúra slobodomurárskeho hnutia v habsburskej monarchii v 18. storočí*. In: *Annales historici presoviensis* 7, r. 2007, s. 166.

ju možno veľmi dobre chráni; *Hlohovec* (ktorý sa vyslovuje ako *Galgotz*), predtým nazývaný *Freystadt*, kde sme obedovali; *Leopoldov* a *Trnavu*, v ktorej sme zostali dva a pol dňa. Bolo pre mňa nevýslovným potešením znova vidieť mojich drahých Uhrov, s ktorými som prežil rok a pol, a tiež mojich kolegov, ktorí sú tu v exile.

8. septembra som si znovu vypočul krásne *Laudate pueri*⁷¹, o ktorom som hovoril. (*) Spieval som veľakrát tento krásny zhudobnený žalm v *Rožňave* [v origináli *Rosnau*] s pátrom Váradim v roku 1768.

* Pozrite *Miscell. fol. 26*.

⁷¹ Žalm 113 (Chválospev na meno Pánovo)

JUDSON, M. Pieter: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, London : The Belknap Press of Harvard University Press, 2016, 592 s. ISBN 978-0-674-04776-1

Americký historik Pieter M. Judson, pôsobiaci na Európskom univerzitnom inštitúte vo Florencii, publikoval vo vydavateľstve The Belknap Press of Harvard University Press v roku 2016 prácu s názvom *Habsburské impérium: nová história*, ktorou nadviazal na svoj dlhoročný výskum dejín stredovýchodnej Európy v 19. storočí.¹ Jej názov, ale i ohlas, ktorý vzbudila, snáď môže mnohých viesť k domnienke, že Judsonovi sa podarilo v archívoch vypátrať nové informácie a prináša doteraz nepublikované skutočnosti o habsburskej ríši. Pravdou však je, že z faktografického hľadiska neobsahuje veľa neznámeho, dokonca v mennom registri čitateľ bude márne hľadať viaceré mená tých, ktorí sa neodmysliteľne spájajú s históriou tohto štátu. Výnimočnosť jeho práce spočíva v tom, že prináša syntetizujúci pohľad na habsburské impérium od konca 18. storočia do prvej dekády 20. storočia, ktorý nepostavil na doteraz silno zakorenenom naratíve. Prostredníctvom neho bola a stále často je opisovaná habsburská ríša ako zaostalejšia časť európskeho kontinentu, ktorá sa v dlhom 19. storočí stala obeťou narastajúcich etnických konfliktov. Judson svojou prácou nadviazal na tú časť historikov, ktorí zdôrazňujú potrebu prehodnotenia vnímania dejín strednej a východnej Európy iba optikou nacionalizácie.² Jeho dejiny habsburskej ríše preto

¹ Doteraz publikoval k danej problematike napr. tieto práce: *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848-1914*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1996; *Wien brennt! Die Revolution von 1848 und ihr liberales Erbe*. Vienna : Böhlau Verlag, 1998; *Constructing Nationalities in East Central Europe*. New York : Berghahn Books, 2004; *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge : Harvard University Press, 2006.

² Podľa kritiky etnocentrický prístup, rozšírený najmä v historiografiách stredovýchodnej Európy, spôsobuje, že dejiny sa často približujú iba pohľadom aktivistov národných hnutí a ich svetu. Automaticky sa predpokladá, že sú reprezentantmi daného národa. Národnostná otázka však rezonovala len vo veľmi malej časti obyvateľstva – vo väčšej miere začala byť u ľudí reflektovaná až v posledných desaťročiach 19. storočia, keď začala nastávať nacionalizácia etnických rozdielov. Navyše, identifikácie s národnými spoločenstvami u jednotlivcov boli veľmi premenlivé. Bližšie k danej problematike napr.: KLADIWA, Pavel: Národ jako jediné hodnotící kritérium? České země v Předlitavsku a (stále) etnicistní česká historiografie. In: *Český časopis historický*, roč. 113, č. 4, 2015, s. 989-1008.

nie sú bojom národov a panovníckeho rodu, nie sú dejinami lokálnych politických elít a ich štátoprávných požiadaviek, ako sme v rámci európskych národných historiografií zvyknutí. Judson vykresľuje túto ríšu ako dynamický štát, ktorého vládcovia prijímali rôzne opatrenia počas rýchlo sa meniaceho obdobia 1740 – 1918, aby získali (neskôr udržali) lojalitu rozmanitého obyvateľstva. Autor disponuje úctyhodným prehľadom vo výsledkoch výskumov historiografií stredovýchodnej Európy, ktorý mu pomohol prepojiť politické, hospodárske, sociálne a kultúrne dejiny naprieč regiónmi a na ich základe priblížil habsburskú ríšu z pohľadu štátu a jeho občana ako celku.

Okrem úvodu a epilógu obsahuje práca osem kapitol, ktoré prezentujú vývoj politického života ako sériu interakcií medzi štátom a spoločnosťou. Začiatok dvadsiateho storočia pre autora nepredstavuje vyvrcholenie už od začiatku neúspešného projektu, za ktorý multietnická habsburská ríša je často považovaná, ale radikálnu zmenu situácie, ktorá spôsobila oslabenie lojality väčšej časti spoločnosti v jej neprospech.

Judson zvolil tradičnú periodizáciu a príbeh habsburského impéria začína vykresľovaním známym politicko-spoločenským vývojom od vlády Márie Terézie. V úspešnej centralizácii štátu, v obmedzovaní privilegií určitých spoločenských skupín, korporácií, provincií či v čiastočnom odbremenení poddaných však našiel širšie súvislosti. Opatrenia osvietenských panovníkov interpretuje ako začiatok úsilia štátu nakloniť si a zapojiť do svojho chodu ľudí z rôznych vrstiev spoločnosti, a tým u nich vyvolať presvedčenie, že habsburská ríša je ich domovom, ktorá urobí všetko, aby ich ochránila a zabezpečila im priaznivé životné podmienky. Tento proces demonštruje autor napríklad na vidieckom obyvateľstve. To sa dlhodobo vyhýbalo cisárskym vojskám, zo strachu z naverbovania si mnohokrát mrzачilo svoje telo. Od druhej polovice 18. storočia však táto zložka štátu, ktorá sa ešte frekventovanejšie pohybovala naprieč celým územím v dôsledku zbierania informácií o ríši, nebola už vnímaná negatívne, páve naopak. Vidiecke obyvateľstvo vojakov dokonca vítalo, pretože dúfalo, že panovníkovi odovzdajú ich sťažnosti (často smerované voči zemepánom).

Judson však zároveň zdôrazňuje, že aj samotní obyvatelia sa podieľali na tomto procese a naliehali na štát, aby splnil ich požiadavky.

V období od napoleonských vojen až po začiatok 40. rokov 19. storočia, keď cisárska vláda ponúkla len málo politických inovácií, sa zameriava na tlaky a iniciatívy šľachticov a osobností zo strednej triedy, ktorí sledovali vízie presadzované Jozefom II. a Leopoldom II. Krízu v 40. rokoch 19. storočia Judson interpretuje ako konfrontáciu medzi štátnymi vodcami a formujúcou sa občianskou spoločnosťou, požadujúcou zásady slobody, rovnosti a jednotných zákonov a administratívy, ktoré samotný štát už dávno pred rokom 1815 naznačoval. Autor zachytáva rozporuplný charakter štátnej politiky v 50. rokoch 19. storočia, keď cisár František Jozef a jeho ministri používali síce absolutistické metódy vládnutia, ale zároveň práve nimi oživovali štát, ktorý sa stal motorom pre zmeny v oblasti práva, vzdelania či ekonomiky. Ak staršie historické práce poukazovali na narastajúcu spoločensko-politickú krízu v Rakúsko-Uhorsku od polovice 90. rokov 19. storočia, a tým demonštrovali prehlbujúce sa národnostné konflikty a rastúce zúfalstvo tohto súšťatia, ktorého osud nakoniec urýchlilo vypuknutie prvej svetovej vojny, tak Judson, práve naopak, zdôrazňuje jeho stálu vitalitu. Poukazuje, že panovník a štátny aparát reagoval na situáciu a inicioval viaceré opatrenia na uspokojenie potrieb spoločnosti – napr. rozšírením volebného práva v Rakúsku či kompromismi pre Moravu, Halič a Bukovinu. Na tomto mieste je však potrebné podotknúť, že sa autor síce snažil vo svojej celej práci reflektovať vo veľkej miere aj problematiku Uhorska, domnievam sa však, že túto jeho interpretáciu spoločensko-politických zmien na prelome 19. a 20. storočia je možné uplatniť iba pre predlitavské krajiny, nie pre celé územie Rakúsko-Uhorska.

Nárast národnostnej politiky Judson neprehliada, je tiež neoddeliteľnou súčasťou jeho rozprávania, ale nepriznáva jej prvoradú úlohu pri historických zmenách. Národné hnutia podľa neho boli podmienené širším politickým, sociálnym a kultúrnym vývojom. Autor neprezentuje konflikty, ktoré sa odohrávali v habsburskej monarchii, ako výsledok jej rôznorodosti. Už na začiatku svojej práce upozorňuje na fakt, že habsburská ríša nebola v zásade rozmanitejšia, a teda viac roztrieštená ako iné veľké európske mocnosti na konci 18. storočia. Tieto konflikty vníma ako výsledok nacionálnych aktivistov angažujúcich sa v politike, ktorej podobu sformoval samotný štát. Nacionalizmus a ríša podľa neho neboli binárne protiklady, ale rozvíjali sa navzájom. Autor navyše na viacerých

príkladoch poukazuje, že úsilie národných aktivistov nebolo všeobecne úspešné v celej spoločnosti a na začiatku 20. storočia možno stále lojalitu viacerých jednotlivcov voči danému národu charakterizovať ako nejednoznačnú, nestálu alebo dokonca žiadnu.³

Judson svojou prácou priblížil transformáciu habsburskej monarchie na štát, v ktorom sa na chode vecí verejných zúčastňoval stále čoraz širší okruh jej obyvateľov. Byť lojálny voči nemu sa vyplatilo, pretože neváhal zabezpečovať potreby spoločnosti, ktoré vznikali v dynamickom období 19. storočia. Podľa neho sa tento vzťah však začal ochladzovať v posledných rokoch prvej svetovej vojny, ktoré vytvorili úplne nové podmienky. V záverečnej kapitole je podrobne vykreslené nastolenie tvrdej vojenskej diktatúry, prenasledovanie rakúskych Slovanov kvôli podozreniu z nelojálnosti, ekonomické oslabenie a rastúci nedostatok potravín. Štát prestal dodržiavať dovtedy uznávané pravidlá vládnutia a naplňovať svoje prísluby. Podľa autora aj z tohto dôvodu začal rásť význam nacionálnych organizácií, ktoré získavali u ľudí čoraz väčšiu popularitu, a priamoúmerne k tomu sa oslabovala ich lojalita k štátu.

V epilógu sa Judson vracia k paradigme, v opozícii ktorej postavil svoje rozprávanie. Tvrdí, že vytvorenie prevažne negatívneho obrazu o habsburskej ríši bol vedľajší produkt prvej svetovej vojny a medzivojnového obdobia. Novovzniknuté štáty v stredovýchodnej Európe, vytvorené údajne na základe etnickej identity, zdôrazňovali, že sú štátmi, ktoré odhodili jarmo represívnej a zaostalej habsburskej ríše. Svoj vznik spájali so zavedením demokratických postupov na svojich územiach, preto habsburskej ríši bol prisúdený obraz antidemokratického štátu so všetkými ostatnými negatívnymi aspektmi. Judson upozorňuje však na fakt, že nástupnícke štáty vo veľkej miere nadviazali na svojho predchodcu – zdedili jeho administratívne systémy, súbory rôznych zákonov, štruktúry občianskej spoločnosti a jeho priemyselné, obchodné a dopravné siete. Navyše, v skutočnosti neboli vôbec také homogénne, ako sa

³ V tomto smere nadviazal na svoj predošlý výskum, v ktorom sa venoval pohraničným regiónom habsburskej ríše – územiám s viac ako jednou jazykovou skupinou obyvateľstva. Prišiel k záveru, že hoci sa aktivisti reprezentujúci rôzne národné hnutia snažili získať pre svoje idey ľudí z týchto oblastí, tí vo veľkej miere boli odolní voči identifikácii sa iba s jedným národným spoločenstvom. JUDSON, M. Pieter: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge : Harvard University Press, 2006, 332 s.

prezentovali a akými chceli byť. Domnievam sa, že aj z tohto dôvodu autor tieto štáty obrazne pomenováva ako nové impéria.

V slovenskej historiografii by sme istú podobnosť mohli nájsť vo vnímaní Uhorska ako štátneho útvaru, ktorý tisíc rokov utlačoval slovenský národ. Tento pohľad je už prekonaný a vykreslenie dejín Slovákov týmto naratívom by určite už dnes v odborných kruhoch neobstálo. Na druhej strane sa však autori najnovšej syntézy slovenskej histórie 19. storočia⁴ neodvážili zvoliť iný ako etnocentrický prístup k priblíženiu tohto obdobia. Judson ponúkol aj inú alternatívu, ako sa dá o dejinách habsburskej monarchie písať, ktorá môže byť aj pre slovenských historikov a slovenské historičky inšpiratívna.

Je potrebné ešte poukázať na fakt, že hoci sa autor v celej knihe sústredil predovšetkým na svoju hlavnú líniu rozprávania – vládny aparát ríše a jeho ovplyvňovanie a interagovanie rozličných zložiek populácie vo viacerých oblastiach verejného života a, naopak, tlaky ľudí na politiku štátu – zmeneným uhlom pohľadu na habsburskú monarchiu zároveň otvoril nové perspektívy jej skúmania. Z môjho pohľadu ide napríklad o štúdium praktík, ktoré aj iné mocnosti v Európe použili k rozvinutiu zmyslu pre občianstvo, a ich porovnanie s praktikami habsburskej ríše. Za zaujímavú tému pre ďalšie bádanie považujem aj problematiku úsilia štátu o získanie lojality spoločnosti v symbolickej rovine, ktorú autor na niektorých miestach vo svojej práci načrtol, ale nevenoval jej dostatočne veľkú pozornosť. Zároveň Judson potvrdil dôležitosť novšieho trendu výskumu, ktorý býva označovaný aj ako skúmanie „habsburskej ríše po zániku habsburskej ríše“. Napríklad ide o sledovanie budovania cisárskych inštitúcií a ich pretrvávajúce alebo transformácia aj po roku 1918, vplyv právnych a politických štruktúr impéria na vznik medzinárodných organizácií, prebratie právnej legislatívy nástupníckymi štátmi atď.⁵

Nepochybne, Judson priniesol svieži pohľad na habsburskú ríšu, nadnesene by sa dalo povedať, že sa dodatočne pokúsil zachrániť jej

⁴ PODOLAN, Peter – VIRŠINSKÁ, Miriam: *Slovenské dejiny III. 1780-1914*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2014, 405 s.

⁵ Napríklad na základe tohto trendu výskumu bude koncipovaný budúci zväzok zo série *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ktorý vydáva Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung der ÖAW vo Viedni.

reputáciu. Jeho kniha získala vo svetovom meradle veľký úspech. Už na jar v roku 2017 vyšla v nemčine,⁶ momentálne sa pripravujú preklady do taliančiny, chorvátčiny, poľštiny, slovinčiny, ale aj do japončiny a čínštiny, pretože, podľa slov autora, aj v tomto priestore sa dejiny habsburskej monarchie tešia veľkému záujmu.

Zuzana Kudzbelová

⁶ JUDSON, M. Pieter: *Habsburg. Geschichte eines Imperiums. 1740-1918*. C. H. Beck : München, 2017, 667 s.

KAČÍREK, Ľuboš: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 – 1875*. Békescsaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016, 403 s. ISBN 978-615-5330-06-3

Kniha *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 – 1875* autora Ľuboša Kačírka sa venuje málo spracováanej téme slovenských dejín. Úvod knihy je venovaný historickému pozadiu skúmaného obdobia. V prvej kapitole autor opisuje obraz dnešnej Budapešti v slovenskom vedomí v 19. storočí. V jednotlivých častiach sa venuje najskôr základným štatistickým a historickým údajom o vývoji tohto súmestia od 18. storočia: sleduje rast počtu obyvateľstva, ako aj postupnú premenu Pešti z prevažne nemeckého, resp. multietnického mesta na centrum maďarského nacionalizmu, k čomu uvádza aj zaujímavé štatistické údaje. Ďalej sa venuje aj sociálnemu zloženiu miestnych Slovákov – od drevorubačov a murárov až po podnikateľov. Autor spomína aj negatívne vnímanie tohto súmestia v slovenskej spoločnosti kvôli jeho liberálnemu charakteru.

Druhá kapitola je venovaná národnému životu Slovákov v Pešťbudíne v prvej polovici 19. storočia. Autor tu uvádza zaujímavé fakty o spolupráci Slovákov s inými slovanskými, resp. nemaďarskými národnosťami. Pozornosť venuje založeniu a vývoju slovenského evanjelického cirkevného zboru, pričom spomína vplyv jednotlivých farárov, ako aj postupné úplné osamostatnenie sa slovenskej časti zboru. Pri Slovákoch – katolíkoch sú podané zaujímavé informácie o zmene prístupu katolíckej cirkvi – tá prešla od podpory používania národných jazykov pri kázňach v prvej polovici 19. storočia k postupnému preferovaniu maďarčiny. Spomínaná je činnosť generácie mladoberňolákovcov, ako aj založenie Spolku milovníkov reči a literatúry československej v r. 1834. Autor tiež uvádza vplyv revolúcie v rokoch 1848 – 1849, po ktorej viaceré slovenské osobnosti opustili Pešťbudín.

V tretej kapitole je už pozornosť zameraná na priamo skúmané obdobie – päťdesiate roky 19. storočia. V tomto období prežíval Pešťbudín rapidný rast, predovšetkým vďaka masívnej podpore priemyslu a z toho vyplývajúceho prílevu obyvateľov. Slovenské národné hnutie prežívalo krízu kvôli obnoveniu sporu v jazykovej otázke. Významný bol slovenský študentský spolok na teologickej fakulte v Pešti – ako podporovate-

lia hodžovsko-hattalovskej jazykovej reformy mali členovia spolku neskôr veľký vplyv na šírenie tejto formy jazyka medzi slovenskými katolíkmi. Ďalej sa autor znovu venuje náboženskej otázke slovenskej komunity v Pešťbudíne, znovu osobitne jej evanjelickej a katolíckej časti. Chronologicky pritom nadväzuje na túto istú tému z predošlej kapitoly. Pri katolíkoch opisuje predovšetkým dianie v štvrtiach Jozefov a Terezín, pri evanjelikoch uvádza významnú udalosť – začiatok výstavby kostola. Autor sa venuje tiež slovenskej publicistike v tomto období, ako aj zjednocovaniu slovenského národného hnutia v období prvých rozhovorov o založení Matice slovenskej.

V štvrtej kapitole prináša opis obdobia po politickom uvoľnení, teda obdobia rokov 1859 – 1867. Opisuje diferenciáciu slovenskej politiky v tomto období – bývalých štúrovcov orientovaných na Viedeň a skupinu mladších politikov orientovaných skôr na spoluprácu s Maďarmi. Pešťbudín sa stal v týchto rokoch centrom slovenského národného hnutia, aj keď svoju pozíciu si pomaly začínal budovať aj Turčiansky Sv. Martin. Pri opise tohto obdobia je prvýkrát venovaná pozornosť aj Jánovi Nepomukovi Bobulovi – úspešnému pešťbudínskemu podnikateľovi a pravdepodobne najvýznamnejšej osobnosti pešťbudínskych Slovákov v tomto období.

Autor sa aj tu zaoberal otázkami cirkevného života miestnych Slovákov. Pri evanjelikoch uvádza vývoj konfliktu vyvolaného vydaním protestantského patentu z roku 1859. Pri tomto spore spomína aj významný národnostný rozmer – snahu o pomaďarčenie slovenských evanjelikov. Pri slovenských katolíkoch v tomto období autor uvádza, že používanie slovenčiny pri kázňach záviselo hlavne od konkrétnych kňazov.

Pozornosť je venovaná aj slovenským periodikám, ktorých v tomto období (konkrétne v roku 1861) vychádzalo 10, z toho 6 v Pešťbudíne. Zaujímavé sú hlavne periodiká dotované uhorskou vládou s cieľom oslabiť pozíciu národného hnutia.

V tomto období sa výrazne vzrástala spoločenská angažovanosť slovenskej komunity, čomu autor venuje aj najväčšiu pozornosť štvrtej kapitoly. Spomína rôzne typy slovenských stretnutí: stretnutia v súkromných domoch, medzi ktorými boli na dlhé roky najvýraznejšie stretnutia u bratov Melfeberovcov, domové zábavy, a nakoniec manifestačné verejné

stretnutia, ktoré častokrát získavali zjednocujúci charakter. Slováci pri nich spolupracovali prakticky so všetkými nemaďarskými národnosťami žijúcimi v meste – Srbmi, Rusínmi, Rumunmi a Čechmi. Významnými spoločnými aktivitami boli plesy, bály, zábavy, divadlá a besedy. Významné bolo napríklad oficiálne privítanie Štefana Moysesu v roku 1862, na ktorom sa spoločne zúčastnili slovenskí evanjelici aj katolíci.

V piatej kapitole autor opisuje situáciu po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867. V slovenskej politike nastáva diferenciácia na Starú školu, ktorá presunula ťažisko svojich aktivít do Turčianskeho Sv. Martina, a Novú školu, ktorá v Pešťbudíne jasne získala prevahu. Do národných aktivít sa tu začalo zapájať viac mešťanov. Samostatnú podkapitolu autor venoval práve činnosti Novej školy, jej politickému programu a aktivitám. Pozornosť je tu venovaná tiež slovenským periodikám, vychádzajúcim v Pešťbudíne v tomto období. Je tu uvedený zaujímavý fakt, že väčšina z nich mala finančné problémy a vychádzala len krátky čas – najviac niekoľko rokov.

Pri spoločenských podujatiach v tomto období autor uvádza množstvo významných a svojim rozsahom výrazných spoločenských akcií, na ktorých sa podieľali aj pešťbudínski Slováci. Stále tu bol silno prítomný aspekt spolupráce slovanských, resp. nemaďarských národov. Tiež je tu opísané vcelku fungujúce prepojenie jednotlivých vrstiev spoločnosti, ako aj finančné zbierky v prospech národného hnutia realizované na spoločenských akciách.

Posledná podkapitola piatej kapitoly je venovaná opisu a analýze spolkovej činnosti. Medzi najvýznamnejšie spolky určite patrila tlačiareň Minerva, ktorú z väčšej časti vlastnili slovenskí podnikatelia politicky aktívni v Novej škole. Po niekoľkých rokoch bohatej vydavateľskej činnosti bola kvôli pretrvávajúcim finančným problémom odpredaná. Z ďalších opísaných spolkov treba uviesť *Pomocnú pokladnicu v Pešti* a *Zábavno-poučný slovenský spolok*.

Vzhľadom nato, že ide o obdobie najbohatšie na spolkovú činnosť, má táto podkapitola najväčší rozsah – až 40 strán. Autor do nej okrem popisu konkrétnych spolkov včlenil aj dva ďalšie textové úseky – *Spolková činnosť rokoch 1871 – 1872* a *Národné aktivity Slovákov v Budapešti v rokoch 1872 – 1875*. Ide v podstate o ďalšie, nižšie podkapitoly, avšak bez číslovania. Podnadpisy ohraničujúce jednotlivé obdobia tak sú uve-

dené na rovnakej úrovni, ako názvy podkapitol. Z formálneho hľadiska je to jediný mätúci moment tejto knihy. V poslednej podkapitole 5.6. autor opisuje postupný útlm národných aktivít poznamenaný prípravami na rušenie slovenských inštitúcií – gymnázií a Matice.

Publikáciu L. Kačírka môžeme hodnotiť ako významný prínos k poznaniu fungovania slovenských komunít v hlavnom meste Uhorska v uvedenom období, jednak kvôli predtým pomerne absentujúcej pozornosti slovenskej historiografie k tejto téme, jednak faktografickou nasýtenosťou a odbornou fundovanosťou pri jej spracovaní. Kačírkova publikácia rozhodne obohacuje poznanie dejín Slovákov v špecifickom prostredí veľkého mesta v kontexte ich národnoemancipačného zápasu v období kľúčových zmien modernizácie Uhorska.

Ondrej Druga

Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote: Gemer-Malohont. roč. 12, red. O. Bodorová, Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum, 2016, ISBN 978-80-85134-47-6

Gemersko-malohontské múzeum vydáva každoročne zborník venovaný rôznym aspektom regiónov v jeho pôsobnosti. V roku 2016 vyšiel 12. ročník, ktorý v sekcii *história* obsahuje 8 príspevkov prinášajúcich väčšinou nové, zaujímavé témy.

Príspevok Jána Kilíka nesie názov *Dedičné štôlnie a s nimi súvisiaca banská činnosť v oblasti Horného Gemera (Drnava – Rožňava – Dobšiná)*. V úvode autor uvádza všeobecné informácie o banskej činnosti v Slovenskom Rudohorí, jej postupný vývoj, ako aj hlavných vlastníkov baní v jednotlivých obdobiach. Autor tiež uvádza informácie o charaktere a funkcii tzv. dedičných štôlní.

Z konkrétnych príkladov autor opisuje dedičné štôlnie v Drnave (oblasť Krásnohorského Podhradia), ďalej dedičné štôlnie v rožňavskej banskej oblasti, a nakoniec v banskej oblasti Dobšinej. Text je doplnený historickými aj súčasnými fotografiami banských diel, resp. ich pozostatkov, a tiež tabuľkou porovnávajúcou dĺžky jednotlivých dedičných štôlní.

Zaujímavú tému si vybral Arpád Lörincz, autor príspevku *Keď prvýkrát zabíjal dynamit v Gemi*. V krátkom úvode opísal všeobecný vývoj používania trhavín v banskom priemysle, ako aj vynález dynamitu, ktorý nahradil dovtedy používaný strelný prach. V ďalších dvoch kapitolách sa autor venuje opisu používania dynamitu na samotnom Gemi, ako aj samotnej tragickej udalosti, ktorá sa odohrala 15. februára 1871 a vyžiadala si životy dvoch banských pracovníkov. Posledná kapitola je venovaná výsledkom vyšetrovania tejto tragédie, podľa ktorých bola príčinou tragédie zmena dodávateľa dynamitu.

Autorská dvojica Viliam Stockmann a Štefan Koháry si vybrala spracovanie histórie technického unikátu – Serényiho studne nachádzajúcej sa na Plešivskej planine. Vo svojom príspevku najskôr opisujú samotnú Plešivskú planinu a jej prírodné vlastnosti. Kvôli absencii vodných zdrojov nebolo toto územie nikdy hospodársky využívané – aj dobytok sa tu pásol len občas a krátkodobo. Najväčšiu pozornosť autori venujú samotnej vý-

stavbe cisterny, ktorá prebehla v roku 1913 predovšetkým vďaka dotácii uhorskej vlády. Nasledujúcich niekoľko desaťročí bolo vďaka nej možné pásť na planine pomerne veľké stáda dobytká. V ďalšej kapitole autori príspevku opisujú postupné chátranie cisterny po nástupe socializmu a následnej kolektivizácii v 50-tych rokoch 20. storočia. V závere príspevku sú uvedené tri dôvody, prečo by toto technické dielo malo byť zrekonštruované – ochranársky, poľnohospodársky a technický.

Spracovanie vcelku nezvyčajnej témy si vybral Ján Aláč, autor príspevku *Prehliadané svedectvá o minulosti*. Spracoval v ňom množstvo neformálnych osobných odkazov, ktoré môžeme zaradiť k prameňom o dejinách každodennosti. Ide zväčša o rôzne nakreslené, namalované alebo vyryté texty a obrázky, ktoré autor rozčlenil do viacerých kategórií podľa miesta nálezu: odkazy nachádzajúce sa v kostoloch, v kalendároch a knihách, v mlynoch a tradičných výrobných zariadeniach, v pivniciach a podzemných priestoroch, a nakoniec na krajinných a historických dominantách. V závere príspevku podáva autor súhrn informácií o spomenutých typoch odkazov. Okrem iného konštatuje, že pri mnohých z nich je už vplyvom veľkého časového odstupu prakticky nemožné dešifrovať podávanú informáciu. Sám sa prikláňa k názoru, že sú to cenné a výpovedné informácie. Príspevok je doplnený množstvom fotografií.

Ján Žilák prispel článkom *Kapitoly z dejín kokavských papierní*. Venuje sa im chronologicky, podľa obdobia vzniku. Spomína aj významnú udalosť – výstavbu novej, oficiálnym názvom Rimavsko-chorepskej papierne, ktorá bola v polovici 19. storočia so svojimi 83 zamestnancami najväčším spomedzi kokavských papierenských podnikov. Pri opise používa autor informácie z rôznych prameňov, napríklad daňových súpisov, ako aj pozemkovej knihy. Pozornosť tiež venuje polohe jednotlivých papierní, ktorú opísal podľa zachovanej mapy z roku 1847. V závere autor spomína postupný zánik papierenského priemyslu v Kokave nad Rimavicou.

Príspevok *Gemersko-malohontské múzeum v období druhej svetovej vojny* autorky Anity Tóthovej prináša pohľad na veľmi zaujímavú tému – fungovanie kultúrnej inštitúcie na území obsadenom horthyovským Maďarskom. Autorka opisuje záujem maďarských úradov aj úradníkov o zbierky a fungovanie tohto múzea. Uvádza aj zaujímavý fakt, že toto

múzeum bolo na rozdiel od iných múzeí na maďarskom území počas vojny otvorené a malo vcelku dobrú návštevnosť. Autorka venuje pozornosť aj vybraným záznamom z knihy návštev počas tohto obdobia. Text sa venuje taktiež strateným zbierkovým predmetom a inventárnym zoznamom spísaným počas maďarskej nadvlády. V závere príspevku stručne opisuje chaotickú situáciu v múzeu po prinavrátení Rimavskej Soboty Československu.

Eleonóra Blašková, autorka príspevku *Z potuliek po rimavskosobotskom cintoríne (Fragmenty zo života rodiny Kolomana Kemenczkého a Michala Szabóa)*, si vybrala osudy týchto dvoch prepojených rodín pochovaných v Rimavskej Sobotě. Ich príslušníci väčšinu svojho aktívneho života prežili v Košiciach, respektíve iných mestách. Z príbehov konkrétnych jednotlivcov je najzaujímavejší pestrý život Kolomana Kemenczkého, uznaného a horlivého pedagogicko-osvetového pracovníka, a tiež činnosť jeho dcéry Alžbety s manželom Erichom Konetschným, ktorí boli majiteľmi a zároveň pedagógmi na jednej z najmodernejších tanečných škôl, ktorú od dvadsiatych rokov 20. storočia viedli v Košiciach. V závere príspevku autorka pripomína nútené vysťahovanie sa časti tejto činnorodnej rodiny do Maďarska po skončení druhej svetovej vojny. Text je doplnený množstvom autentických fotografií z rodinných archívov.

Dušan Hutka, autor posledného príspevku historickej časti zborníka, spracoval tému židovskej modlitebne v Tisovci. V úvode opisuje vznik a vývoj židovskej komunity v tomto meste, ako aj polohu pôvodnej menšej modlitebne, a jej prestavbu na synagógu v roku 1888. Opisuje tiež fungovanie miestnej židovskej komunity, vymenúva aj jednotlivých predsedov a rabínov tejto náboženskej obce. V závere príspevku autor opisuje jej zánik počas Druhej svetovej vojny, ako aj následné chátranie a asanovanie budovy synagógy začiatkom 50-tych rokov.

Zborník ako taký prináša v publikovaných historických príspevkoch nové zaujímavé poznatky, ktoré sú hodnotné predovšetkým originalitou viacerých vybraných tém.

Ondrej Druga

Správa z medzinárodnej vedeckej konferencie *Mesto a jeho historická krajina*

V stredu 28. júna 2017 sa v priestoroch Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia na tému *Mesto a jeho historická krajina*. Jej organizátormi boli Katedra archívniectva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Slovenská historická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied a Historický ústav Slovenskej akadémie vied. Záštitu nad podujatím prevzal rektor Univerzity Komenského v Bratislave prof. RNDr. Karol Mičieta, PhD.

Možnosť prezentovať výsledky svojej bádateľskej činnosti a rozšíriť tak databázu poznatkov o interdisciplinárnej téme historickej krajiny, ktorej vedecké riešenie je na Slovensku stále ešte len v začiatkoch, využili bádatelia z rôznych vedných odborov a zamestnaní zo Slovenska a z Českej republiky. Na podujatí, rozčlenenom do štyroch blokov bez tematického ohraničenia, odznelo dovedna šesťnásť príspevkov.

Konferenciu otvoril referát E. Chodějovskej z Moravské zemské knihovny v Brne a J. Pacinu z Laboratoře geoinformatiky Fakulty životního prostředí Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem pod názvom *Kartografická rekonstrukce urbanistického vývoje měst: Metodologická úvaha na příklade města Zlína*. Prednášatelia v ňom predstavili priebežné, no už aktuálne využiteľné výsledky viacročného projektu, ktorého cieľom je kartograficky presné digitálne zobrazenie rozsiahlej premeny a rozširovania intravilánu mesta Zlín v 20. storočí, rekonštruovaných na základe dostupných informácií o výstavbe jednotlivých budov. Následne P. Jančura z Technickej univerzity vo Zvolene vo svojom príspevku *Banské mestá a ich neznáme krajiny* predstavil metodiku identifikácie stredovekých a novovekých banských foriem reliéfu v teréne a ich spracovanie na príklade vybraných stredoslovenských banských miest. *Hranice a hraničné znaky: Spôsoby označovania hraníc vybraných miest a mestečiek stredného Slovenska* s dôrazom na novoveké hraničné kamene s vytesanými spresňujúcimi symbolmi a uvedením ich najzaujímavejších príkladov boli predmetom referátu O. Tomečka z Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Sériu hodnotných

príspevkov prvého bloku zavŕšil na pôde domovskej katedry jeden z organizátorov konferencie J. Valo prezentáciou zobrazení Trnavy na historických kartografických dielach v referáte *Mesto Trnava v 19. a 20. storočí na starých mapách*.

V úvode druhého bloku L. Sulitková z Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity J. E. Purkyně a H. Jordánková z Archívu mesta Brna v príspevku *Kráľovské mesto Brno a jeho okolí v raném novověku* na základe štúdia historických dokumentov rôznej povahy podrobne opísali rozmanitú štruktúru kultúrnej krajiny v bezprostrednom okolí druhého najväčšieho mesta Českej republiky v uvedenej etape dejinného vývoja. Účastníkov konferencie následne zaujal M. Bada z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied poukázaním na *Zaujímavé detaily na dvoch málo známych vedutách Bratislavy zo 16. storočia* a interpretáciou ich pravdepodobného významu. Porovnanie vplyvu dvoch rozdielnych typov prírodnej krajiny na život a historický vývoj susedných miest bolo témou príspevku *Ronov nad Doubravou a Lipnice nad Sázavou: Život dvou měst časlavského kraje ve 2. polovině 16. století a vliv okolní krajiny na jejich vývoj* v podaní M. Bláhovej z Historického ústavu Filozofickej fakulty Univerzity Hradec Králové.

Na úvod popoludňajšej časti konferencie, nasledujúcej po príjemnom obede, využitom aj na voľnú diskusiu o prezentovaných témach, zaznel v podaní M. Števíka z Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi pútavý príspevok *Historické mapy, plány a veduta Spišskej Novej Vsi (Iglava) z obdobia rokov 1769 – 1914 ako pramene pre výskum premien mestskej krajiny*. Referátom *Krajina ako hlavný determinant vývoja mesta Púchov* prispel P. Makyta z Katedry histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Osobitý *Historicko-geografický vývoj mesta Martin v dvojitoť kontexte (národné a kultúrne centrum verzus priemyselné mesto a bašta slovenského strojárstva)* z poľnohospodárskeho malomesta na národno-kultúrne a neskôr priemyselné centrum s rozvinutým strojárstvom predstavil M. Lukáč z Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Pozornosť na novodobú prestavbu hlavného mesta Slovenska následne upriamil príspevok *Moderný urbanizmus a mestská krajina Bratislavy v prvej polovici 20. storočia* prezentovaný K. Haberlandovou z Oddelenia architektúry Ústavu stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Na záver

tretieho bloku naň obdobím a objektom záujmu logicky nadviazal F. Paulus z Národného archivu České republiky s príkladmi charakteristickej výstavby sídlisk v štýle socialistického realizmu v príspevku *Stavoprojekt – Vývoj stavebnictví v padesátých letech 20. století: Příklady výstavby sídlišť v Čechách a na Slovensku*.

Autorita L. Sokolovského v priestoroch jeho pracoviska predznamenal udržanie kvality podujatia aj vo štvrtom, poslednom bloku, ktorý pán profesor začal referátom *Miesto a postavenie Rimavskej Soboty v historickom vývoji jej užšieho aj širšieho okolia*. Bezprostredne po ňom preniesli pozornosť poslucháčov z krajného juhu Slovenska na krajný sever K. Majerová a L. Jurányi z Ústredného archívu Slovenskej akadémie vied, ktorí predstavili *Archívne dokumenty k urbanistickému rozvoju regiónu Vysokých Tatier v 50. – 80. rokoch v Ústrednom archíve SAV*. Veľkým prínosom pre poznanie premien slovenských miest v období prvej Československej republiky bolo vystúpenie pracovníčky Národného archivu České republiky Š. Steinovej, prezentujúce výber z dokumentov Národného archívu k téme medzivojnového riešenia architektonických úprav verejnej zelene niekoľkých slovenských miest a vybraných súkromných záhrad majetných bratislavských mešťanov v príspevku *Městská zeleň slovenských měst v plánové dokumentaci českých prvorepublikových zahradních architektů*. Pohľad na problematiku identifikácie historickej krajiny a náčrt možností jej uplatnenia v budúcom rozvoji oblasti, ktorú od konca 30. rokov 20. storočia až dodnes výrazne zasahuje orientácia na ťažký priemysel, ponúkol J. Vingárik z Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi v príspevku *Historická krajina priemyselného trojuholníka miest Prievidza – Bojnice – Nováky a jej budúcnosť*. Podnetné podujatie okolo štvrtej hodiny popoludní uzavrel nezávislý bádateľ I. Švihran precíznym historickogeografickým spracovaním všestranných informácií k téme *Potoky a studničky na území Bratislavy v premenách času*.

Konferencia potvrdila význam komplexného riešenia nastolenej témy s nezastupiteľnou úlohou všetkých zainteresovaných vedných odborov od histórie, geografie a príbuzných disciplín cez archivárstvo či etymológiu až po muzeológiu a ďalšie vedy. Každý príspevok niečím obohatil poznanie aktívnych i pasívnych účastníkov konferencie a poskytol potrebnú inšpiráciu pre ďalšie bádanie. Prínos konferencie spočíval nielen v rozšírení poznatkov pre samotnú vedu, v koordinácii činnosti, nadvia-

zaní profesijných kontaktov a spolupráce, ale tiež v odhalení možností praktického uplatnenia výsledkov historickogeografických výskumov v reálnom plánovaní budúceho využitia krajiny. Všetci účastníci podujatia sa zhodli na nevyhnutnosti pravidelných stretnutí tohto druhu v odbore, ktorý zahŕňa množstvo zaujímavých a spoločensky významných tém na skúmanie, a vyjadrili nádej, že prvý ročník ojedinelej konferencie k obsiahlej tematike historických premien mestskej krajiny nájde svoje pokračovanie. Organizátorom podujatia sa snáď podarí vydať písomnú podobu prednesených referátov v plánovanom zborníku, aby sa mohli stať cenným zdrojom informácií a podnetov pre prácu mnohých bádateľov v oblasti environmentálnych dejín.

Ján Vingárik

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Ilustrácia na obálke: Cisárovná Mária Terézia, portrét od Martina van Meytensa (1759).

Názov:	Acta historica Neosoliensia 20-1/2017
Náklad:	120 ks.
Rozsah:	108 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Návrh obálky:	Róbert Malček
Vydavateľ:	BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Rok vydania:	2017

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)